

Evaluatie Subsidie ProDemos
2011-2016

MARIANNE BOOGAARD
GUUSKE LEDOUX
HESSEL NIEUWELINK

Evaluatie Subsidie ProDemos 2011-2016

De doeltreffendheid en doelmatigheid van
het Huis voor Democratie en Rechtsstaat

MARIANNE BOOGAARD

GUUSKE LEDOUX

HESSEL NIEUWELINK

CIP-gegevens KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG

Boogaard, M., Ledoux, G. Kohnstamm Instituut.

Nieuwelink, H. Hogeschool van Amsterdam.

Evaluatie Subsidie ProDemos 2011–2016.

De doeltreffendheid en doelmatigheid van het Huis voor Democratie en Rechtsstaat.

Amsterdam: Kohnstamm Instituut.

(Rapport 959, projectnummer 40726)

ISBN 978-94-6321-019-5

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Uitgave en verspreiding:

Kohnstamm Instituut

Plantage Muidergracht 24, Postbus 94208, 1090 GE Amsterdam

Tel.: 020-525 1226

www.kohnstamminstituut.uva.nl

© Copyright Kohnstamm Instituut, 2016

Inhoudsopgave

Samenvatting	1
1 Achtergrond, aanleiding en doel van het onderzoek	9
2 Onderzoeksvragen	11
3 Methode	13
3.1 Deskresearch	13
3.2 Interviews met beleidsmakers (BZK en V&J)	14
3.3 Interview met de uitvoerders van het beleid (ProDemos)	15
3.4 Interviews met doelgroepen en samenwerkingspartners	15
4 Resultaten	19
4.1 Doeltreffendheid	19
4.2 Doelmatigheid	33
4.3 Risico's en belemmeringen volgens de beleidsmakers en uitvoerders	56
4.4 Toekomstperspectieven en -adviezen	59
5 Conclusies en aanbevelingen	67
5.1 Doeltreffendheid	67
5.2 Doelmatigheid	68
5.3 Belemmerende factoren en risico's	70
5.4 Adviezen en ambities	71
Literatuur	73
Bijlagen	75
Bijlage 1	75
Recent uitgegeven rapporten Kohnstamm Instituut	77

Samenvatting

Met het oog op de beleidsdoorlichting voor het artikel Burgerschap in de begroting van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) is een studie uitgevoerd naar de doeltreffendheid en doelmatigheid van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat, in de periode 2011-2016. De evaluatie is gebaseerd op documenten en daarnaast op een reeks interviews met: vertegenwoordigers van de ministeries van BZK en Veiligheid en Justitie (V&J), medewerkers van ProDemos, en drie groepen stakeholders: docenten, vertegenwoordigers van gemeenten en provincies, en samenwerkingspartners.

ProDemos werkt doeltreffend en doelmatig

Voor beide kernpunten van de beleidsdoorlichting is de evaluatie positief: de activiteiten die ProDemos uitvoert zijn zowel doeltreffend als doelmatig vanuit het oogpunt van de geformuleerde doelen. Formeel luiden die doelen:

- het overdragen van kennis over de kernwaarden en instituties van de democratische rechtsstaat
- het vergroten van vaardigheden om deel te nemen aan democratische processen
- het bevorderen van daadwerkelijke politieke en maatschappelijke participatie.

De belangrijkste doelgroep daarbij zijn jongeren, maar daarnaast zijn ook andere doelgroepen expliciet benoemd in de projectbeschrijving: algemeen publiek, professionals, inburgeraars en maatschappelijk en politiek actieven/geïnteresseerden.

De organisatie heeft een financieel stabiele basis en een positieve balans. Naast de subsidie vanuit het Ministerie van BZK en die van de Tweede Kamer komt een deel van het budget ook voort uit opdrachten van andere (semi-)overheidsorganisaties. Dat aandeel bedroeg in de periode 2011 tot 2015 tussen de 15 en 21%.

De doelen zijn bekend bij alle betrokkenen

De doelen en doelgroepen zoals die zijn geformuleerd bij de oprichting van ProDemos (in de projectbeschrijving uit 2009) staan bij alle betrokkenen helder op het netvlies. Ze worden gedeeld door alle betrokken partijen: de ministeries van BZK en V&J, de medewerkers van ProDemos zelf en de verschillende groepen stakeholders die zijn bevroegd (docenten, gemeenten/provincies, en samenwerkingspartners).

De activiteiten en producten van ProDemos sluiten aan bij de doelen en doelgroepen

Er is in de afgelopen vijf jaar een brede verzameling activiteiten en producten opgebouwd. Die activiteiten en producten zijn afgestemd op de verschillende doelgroepen.

- Er is uitgebreid aanbod aan programma's voor *scholen/jongeren*, zowel in Den Haag op en rond het Binnenhof en in het ProDemos-gebouw, als in samenwerking met zo'n 100 gemeenten (en een aantal provincies) via gastlessen, een democratiespel, jeugd- en kindergemeenteraden.
- Voor *volwassenen* zijn er rondleidingen op het Binnenhof en activiteiten zoals collegereeksen en debatten in Den Haag, en programma's 'op locatie'. Een belangrijk onderdeel van het aanbod voor volwassenen zijn de cursussen 'Politiek Actief' die worden verzorgd in en met ruim 70 gemeenten. Deze cursus richt zich op mensen die meer willen weten over de lokale politiek en/of die overwegen daarin een actieve rol te gaan spelen, bijvoorbeeld als lid van de gemeenteraad of een steunfractie.
- Behalve het aanbod voor jongeren en volwassenen zijn er ook specifieke activiteiten gericht op *professionals* (zoals docenten maatschappijleer, of voorlichters van gerechtelijke instellingen), en voor '*moeilijk bereikbare groepen*'.
- Naast de activiteiten is er ook veel *online* informatie beschikbaar via de website, en zijn er diverse materialen en producten zoals korte kennisdocumenten (over democratie, verkiezingen, de gemeenten enzovoort), onderwijskranten, lesbrieven, een Stemexamen en de Stemwijzer.

De activiteiten en producten zijn afgestemd op de verschillende doelgroepen, verschillende leeftijden en niveaus. Zo zijn er aparte (deel)programma's en opdrachten voor leerlingen uit het basisonderwijs, het vmbo, mbo of vwo, en is er een specifiek, laagdrempelig aanbod voor 'moeilijk bereikbare groepen' in de eigen omgeving onder de titel 'ProDemos schuift aan.'

Inhoudelijk is het ene programma sterker gericht op het ervaren en overdragen van de manier waarop de Nederlandse democratische rechtsstaat werkt, en het andere meer op het bevorderen van (het enthousiasme voor) daadwerkelijke participatie. De reikwijdte van dat tweede doel loopt van 'voorlichting over hoe je kunt stemmen bij verkiezingen' (voor verstandelijk beperkte doelgroepen in wooncentra) tot een cursus voor startende raadsleden en leden van de Provinciale Staten.

Er is sprake van een onderbouwde visie op leren en op politieke socialisatie. Er zijn enkele duidelijke kernpunten in die visie:

- a. Een belangrijke voorwaarde voor een goed functionerende democratische rechtsstaat is dat burgers voldoende kennis en vaardigheden krijgen aangereikt over het politieke bestel. Dat gaat niet vanzelf. Het is nodig jongeren daarin 'mee te nemen' en op te voeden, hen te laten zien hoe het werkt.
- b. Ervaringsleren is de sterkste vorm van leren. De authenticiteit van het zelf echt beleven van 'hoe het werkt' in een democratische rechtsstaat, in combinatie met het uitdagen tot kritisch nadenken daarover vormt het uitgangspunt van de programma's.
- c. Een 'ketenbenadering' werkt beter door dan een eenmalige activiteit. Om die reden wordt er, in elk geval in de scholierenprogramma's, naar gestreefd dat het bezoek aan ProDemos/het Binnenhof wordt voorafgegaan en afgesloten met daarop aansluitende activiteiten in de lessen op school.

Deze uitgangspunten zijn goed herkenbaar in de beschrijvingen van de programma's, het sterkst in de programma's voor scholieren.

Het bereikte aantal scholieren groeit toe naar het streefcijfer

De motie Heijnen (2013) benoemt als streven "dat binnen afzienbare tijd ten minste 75% van de scholieren via ProDemos voor hun 18^e de Tweede Kamer

bezoeken.” Dat komt neer op ongeveer op 150.000 scholieren per jaar. Tussen 2011 en 2015 is sprake van een groei in de richting van dat streefcijfer van 45.000 leerlingen in 2011 tot 85.000 leerlingen die in 2015 in Den Haag zijn ontvangen. Dat is momenteel ook vrijwel het maximale aantal gelet op de capaciteit van de organisatie en beveiliging van het Binnenhof.

Ook namen in 2015 ruim 31.000 leerlingen deel aan activiteiten op locatie, in hun eigen gemeente of provincie. Dat is een verviervoudiging van het aantal leerlingen dat in 2011 werd bereikt buiten Den Haag.

Ook het aantal volwassenen, professionals en ‘moeilijk bereikbaren’ is sterk toegenomen, en ook voor deze groepen was de groei relatief het grootst bij de activiteiten op locatie, al blijft het bereik in Den Haag ruim vier keer zo groot. De meest succesvolle programma’s in het aanbod zijn:

- ProDemos Binnenhof voor scholen (inclusief een aantal keuzeonderdelen bij ProDemos)
- Democracy (dat momenteel wordt uitgevoerd op scholen in zo’n 100 gemeenten)
- de rechtbankbezoeken (via het boekingssysteem op de website van ProDemos)
- de cursus Politiek Actief (die in ruim 70 gemeenten wordt aangeboden)
- het programma ‘ProDemos schuift aan’ (dat het afgelopen jaar ruim 100 keer plaatsvond)

Overigens worden ook de debat- en collegereeksen in Den Haag, en de docentendagen goed bezocht, maar dat gaat om wat kleinere doelgroepen.

De interactieve en educatieve kwaliteit van de activiteiten wordt hoog gewaardeerd

De *waardering* voor de activiteiten en producten van ProDemos is hoog naar de mening van zowel de beleidsmakers, als die van de docenten, medewerkers van gemeenten en provincies, en de samenwerkingspartners. Zij vinden zowel de breedte en de kwaliteit van het aanbod sterk, de interactieve, educatieve programma’s voor jongeren worden daarbij expliciet genoemd. Een sterk punt is de authenticiteit: het écht beleven van de politiek (in Den Haag), en het ontmoeten van politici (of rechters), en het zelf ervaren. Ook het enthousiasme en de flexibiliteit van de begeleiders en de goede toegankelijkheid van het aanbod zijn sterke punten.

Effectonderzoeken van enkele programma's laten positieve resultaten zien

Opbrengsten zoals beoogd met de oprichting van het Huis voor democratie en rechtsstaat, zijn in het algemeen moeilijk meetbaar. De projectbeschrijving uit 2009 benoemt daarvoor twee indicatoren: (a) kennis van de democratische rechtsstaat en (b) participatie aan instellingen die samenhangen met het functioneren van de democratie. Voor beide indicatoren blijft het lastig om uitspraken te doen over de vraag in hoeverre ProDemos daaraan een bijdrage heeft geleverd omdat dergelijke opbrengsten zelden of nooit direct gekoppeld kunnen worden aan de deelname aan één of enkele activiteiten.

Voor drie van de programma's van ProDemos is wel een effectonderzoek uitgevoerd, dat gaat om: Politiek Actief (voor volwassenen), en Politiek en DemocratieLAB voor jongeren. Alle drie de onderzochte programma's blijken bij te dragen aan de kennis over politiek. De cursus Politiek Actief heeft bovendien een positief effect op het vertrouwen dat deelnemers hebben in de lokale politiek, op hun participatie-intentie en hun politiek zelfvertrouwen. Ook het programma Politiek blijkt te zorgen voor meer politiek zelfvertrouwen (in de zin van 'ik heb de mogelijkheid om invloed uit te oefenen) bij scholieren. Het DemocratieLAB tot slot draagt in positieve zin bij aan de stem- en participatie-intentie van leerlingen.

De huidige huisvesting is goed, de Binnenhofrenovatie vormt een uitdaging

Waar aanvankelijk zorgen bestonden over de huisvesting in het huidige pand aan de Hofweg, is daar inmiddels voldoende ruimte beschikbaar gekomen. Via verbouwingen zijn de verschillende verdiepingen geschikt gemaakt voor de ontvangst van groepen (scholieren). Daarbij is goed gebruik gemaakt van de ideeën uit de oorspronkelijke nieuwbouwplannen. De locatie, tegenover het Binnenhof, is goed en er is inmiddels een soort 'VVV-functie voor de democratische rechtsstaat' ontstaan.

De renovatie van het Binnenhof, waarbij de Eerste en Tweede Kamer elders ondergebracht gaan worden, stelt ProDemos voor een grote uitdaging om het bezoekersniveau, en het authentieke van de rondleidingen op peil te houden.

De financiële basis is stabiel

De financiële basis is weliswaar stabiel, maar sterk afhankelijk van de subsidie vanuit het ministerie van BZK. Om die reden is, op advies van de Visitatiecommissie uit 2014, gezocht naar uitbreiding van de inkomstenbronnen. Enerzijds is dat gebeurd via een structurele financiële

bijdrage vanuit de Tweede Kamer voor het uitvoeren van de informatieve en educatieve taken van die kamer, anderzijds is ProDemos op zich naar meer externe opdrachtgevers (zoals gemeenten, provincies) en samenwerkingsrelaties. In het overzicht van inkomstenbronnen is zichtbaar dat de inkomsten uit externe projecten inmiddels ongeveer 20% van het totale budget uitmaken, maar ook dat het niet heel eenvoudig is om dat niveau elk jaar te bereiken.

Adviezen en ambities

Met het oog op de toekomst van ProDemos formuleren de betrokkenen de volgende ambities en adviezen:

1. Doorgaan op de ingeslagen weg met behoud van kwaliteit en visie
2. Verder uitbouwen van het aanbod 'op locatie':
 - a. voor jongeren, waar de reisafstand voor scholen soms een probleem vormt (en om groepen in de lagere niveaus van vmbo en mbo beter te bereiken)
 - b. voor volwassenen, vanuit een breed perspectief van 'stimuleren tot participatie in de lokale politiek'
 - c. door een rol in te nemen in actuele en urgente discussies, en daarbij meer de heftiek op te zoeken van wat er speelt in de samenleving
 - d. via een voortrekkersrol voor het thema democratische rechtsstaat in de kring van debatcentra (het gezamenlijk programmeren van actuele thema's zorgt voor meer reuring en publiciteit)
 - e. door het uitbouwen van de contacten met rechtbanken
3. Werken aan meer zichtbaarheid en bekendheid buiten Den Haag, in de rest van het land
4. Verder verbreden van de samenwerkingsrelaties (en 'vooruitgeschoven posten'), vooral ook met gemeenten en provincies
5. Blijven vernieuwen:
 - a. inhoudelijk via aandacht voor actuele thema's, het thema rechtsstaat, Europa etc.
 - b. in de formats en vormgeving van activiteiten,
 - c. in het gebruik van moderne technieken zoals apps.
6. Via samenwerking met universiteiten verdiepen van het inzicht in politieke socialisatieprocessen van jongeren, om daarmee nog betere programma's te kunnen ontwikkelen, en in 'wat werkt' voor volwassenen

met interesse in de politiek om hen tot daadwerkelijke actieve participatie te brengen.

7. Onderzoek (laten) uitvoeren naar de effecten van specifieke programma's, voor verschillende doelgroepen, en zo mogelijk ook: naar de impact van het aanbod op langere termijn.

1 Achtergrond, aanleiding en doel van het onderzoek

Het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) verstrekt, in samenwerking met het Ministerie van Veiligheid en Justitie, een jaarlijkse subsidie aan de stichting ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Die subsidie bedraagt ruim vier miljoen en heeft als doel: het overdragen van kennis over de democratische rechtsstaat, het vergroten van vaardigheden om deel te nemen aan democratische processen en het bevorderen van actief democratisch burgerschap. ProDemos ontvangt bovendien sinds 2015 een subsidie van de Tweede Kamer (€1.1 miljoen in 2015, en €1.9 miljoen vanaf 2016) en heeft verder nog inkomsten vanuit diverse projectopdrachten voor onder andere gemeenten.

ProDemos biedt, in het licht van genoemde doelstellingen, diverse programma's en activiteiten aan, zowel in Den Haag als op diverse locaties in Nederland. Daarnaast wordt de subsidie ingezet voor het ontwikkelen en verspreiden van informatie en educatieve materialen, en voor het ontwikkelen en aanbieden van interactieve toepassingen via internet en andere media. Het meest bekend zijn de rondleidingen op het Binnenhof voor scholieren, de cursussen 'Politiek Actief' op locatie, de 'StemWijzer' en de debatreksen in samenwerking met andere organisaties, maar daarnaast zijn er nog vele andere producten en activiteiten.

De subsidieregeling van BZK met ProDemos maakt onderdeel uit van de begroting van het Ministerie voor het artikel 'Burgerschap'. Eens per vijf jaar vindt een doorlichting plaats, via een ex-post evaluatie, van de doeltreffendheid en doelmatigheid van het uitgevoerde beleid voor dit artikel 'Burgerschap'. De resultaten van die evaluatie worden voorgelegd aan de Tweede Kamer. Ook

moeten subsidies die berusten op een wettelijk besluit, zoals deze subsidie voor ProDemos, op grond van de Algemene wet bestuursrecht (Awb) ten minste eens in de vijf jaar worden geëvalueerd. Tot slot is een evaluatie noodzakelijk in het proces van besluitvorming over eventuele continuering van de BZK-subsidieregeling voor ProDemos na 1 januari 2017 (de huidige einddatum). Overigens is in 2014 ook een visitatieonderzoek uitgevoerd. Dat onderzoek maakte deel uit van de subsidieregeling van ProDemos (Visitatiecommissie ProDemos, 2014) en deze evaluatie hoort bij de beleidsdoorlichting. Het Ministerie van BZK heeft daarom het Kohnstamm Instituut de opdracht verstrekt om een evaluatiestudie uit te voeren. Doel van die studie is de doeltreffendheid en doelmatigheid van de verstrekte subsidie aan ProDemos te evalueren, en de effecten van de aangewende subsidie te analyseren. Een extra aandachtspunt gericht op de toekomst is gevat in de vraag: wat zijn de belangrijkste 'geleerde lessen' voor ProDemos, terugblikkend op de afgelopen periode van vijf jaar?

We bespreken hierna kort de onderzoeksvragen, de aanpak en de resultaten van het uitgevoerde onderzoek. In het slothoofdstuk volgen de discussie, conclusies en aanbevelingen.

2 Onderzoeksvragen

Een beleidsdoorlichting is een onderzoek dat een synthese geeft van een bepaald beleidsonderwerp in een afgesproken periode. Het is bedoeld om te laten zien:

- wat het beleidsprobleem is, waarom dat een probleem is en waarom de overheid het tot haar taak rekent om het probleem op te lossen,
- welke doelstellingen zijn geformuleerd voor het beleidsterrein,
- welke beleidsinstrumenten zijn ingezet,
- hoe het beleid is uitgevoerd en wat de doelmatigheid daarvan is,
- welke middelen daarmee gemoeid zijn en hoe die zijn onderbouwd, en
- wat er bekend is over effecten (halen van de doelstellingen, oplossing van het probleem) en eventuele neveneffecten.

De functie van een beleidsdoorlichting is tweeledig. De doorlichting is enerzijds bedoeld om verantwoording af te leggen, anderzijds om lessen te trekken voor de toekomst. Een beleidsdoorlichting vat in de regel de kennis samen over de doeltreffendheid en doelmatigheid voor een heel beleidsterrein, en kijkt naar de samenhang tussen verschillende vormen van beleid om een maatschappelijk doel te bereiken. Losse evaluaties van beleid onderbouwen dit. In deze evaluatiestudie naar de doeltreffendheid en doelmatigheid van ProDemos gaat het om zo'n specifieke, losse evaluatie van één van de beleidsinstrumenten van de Directie Democratie & Burgerschap van het Ministerie van BZK, namelijk de subsidie aan ProDemos. Toch vormen bovenstaande vragen daarvoor een geschikte leidraad: ze richten de blik zowel op de rol van de overheid als op die van de organisatie die het bedoelde beleid

feitelijk uitvoert. We nemen daarom in het onderzoek deze set van vragen als uitgangspunt om de centrale onderzoeksvraag te beantwoorden.

Hoofdvraag van het onderzoek is:

In hoeverre zijn de activiteiten van ProDemos doeltreffend en doelmatig?

De subvragen daarbij zijn:

1. Ter beoordeling van de doeltreffendheid (*dat waarmee het doel bereikt wordt*):
 - Welke doelen zijn beoogd?
 - Welke activiteiten zijn daartoe ingezet?
 - Hoe zijn die activiteiten uitgevoerd (in relatie tot de doelen)?
 - Welke financiële middelen zijn daarvoor ingezet en hoe zijn die onderbouwd?

2. Ter beoordeling van de doelmatigheid (het in overeenstemming zijn met de doelstellingen terwijl de kosten in verhouding staan tot de opbrengsten):
 - In hoeverre worden de doelen bereikt?
 - o Welke doelgroepen worden bereikt?
 - o Zijn sommige activiteiten succesvoller dan andere?
 - o Hoe worden de activiteiten en producten gewaardeerd?
 - o Wat zijn de opbrengsten?
 - Wat zijn de belangrijkste voorwaarden, wat zijn de bevorderende en belemmerende factoren?

3. Wat zijn de 'lessons learned', met het oog op de toekomst van ProDemos? (Welke maatregelen kunnen de doeltreffendheid en doelmatigheid vergroten?)

3 Methode

Om de onderzoeksvragen te beantwoorden zijn data verzameld via deskresearch en een reeks interviews. In die interviews komen drie perspectieven op de doeltreffendheid en doelmatigheid van ProDemos naar voren: dat van de beleidsmakers, van de uitvoerders en van de drie belangrijkste doelgroepen/stakeholders.

3.1 Deskresearch

Er is een literatuurstudie uitgevoerd. In de eerste plaats kon daarvoor gebruik gemaakt worden van de Tweede Kamerstukken die beschikbaar zijn onder het parlementaire nummer van ProDemos (31 475), via de website

https://zoek.officielebekendmakingen.nl/zoeken/parlementaire_documenten.

Het gaat daarin vooral om documenten rond de oprichting van het Huis voor Democratie en Rechtsstaat, statuten en de projectbeschrijving uit 2009. Via het veldonderzoek zijn daar nog bij gekomen de 'Projectbeschrijving Huis voor Democratie en rechtsstaat' (2009), een rapport van de commissie 'Uitdragen kernwaarden van de rechtsstaat' uit 2008, en de SCP-publicatie 'Burgermacht op eigen kracht?' (2014)

Daarnaast zijn, via de eigen website van ProDemos, veel documenten te vinden die inzicht geven in de activiteiten en producten, de deelnemersaantallen en de financiële verantwoording daarvoor, zoals het activiteitenprogramma en de jaarverslagen en jaarrekeningen. Ook het rapport van de Visitatiecommissie ProDemos (2014) is daar beschikbaar.

Tot slot zijn er inmiddels enkele onderzoeken gedaan naar opbrengsten van bepaalde activiteiten uit het aanbod, waaronder de cursus 'Politiek Actief' (Al

Salman, 2016) en het 'DemocratieLAB' (Verbeek, 2015), en is er een jaarlijks verschijnende 'Monitor Burgerparticipatie'. Deze publicaties zijn eveneens te vinden op de eigen website van ProDemos.

Verdere exploratie op basis van zoektermen als 'ProDemos', en 'Huis voor democratie en rechtsstaat', via Google Scholar, leverde geen nieuwe titels op die relevant zijn binnen het kader van deze evaluatiestudie. Alle gebruikte publicaties zijn, vanzelfsprekend, terug te vinden in de literatuurlijst bij deze rapportage.

3.2 Interviews met beleidsmakers (BZK en V&J)

In aansluiting op de hierboven beschreven deskresearch is gesproken met de beleidsmakers en vertegenwoordigers van twee belangrijke subsidiegevers, het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en het Ministerie van Veiligheid en Justitie (V&J). Er hebben twee afzonderlijke interviews plaatsgevonden. (In bijlage 1 is een lijst opgenomen met alle geïnterviewde personen en hun functies).

Het doel van de interviews met de beleidsmakers/subsidiegevers was in de eerste plaats het achterhalen van de beleidstheorie die tot de oprichting van ProDemos heeft geleid, en de doelstellingen die daaruit voortvloeien. Bovendien is gevraagd naar de indrukken van de beleidsmakers over bereik en opbrengsten, en eventuele belemmerende factoren. Tot slot is ingegaan op de verwachtingen en adviezen voor de toekomst. De kernthema's waren:

1. Achtergrond en aanleiding voor de oprichting van ProDemos
2. Beoogde doelen
3. Gehanteerde beleidsinstrumenten
4. De overeenstemming tussen beleid en doelen
5. Indrukken over het bereik
6. Bevorderende en belemmerende factoren
7. Adviezen

De gesprekken duurden beide ruim een uur. Een schriftelijk verslag is ter correctie en aanvulling voorgelegd aan alle respondenten.

3.3 Interview met de uitvoerders van het beleid (ProDemos)

Vervolgens heeft ook een interview plaatsgevonden met drie medewerkers van ProDemos, als uitvoerders van het beleid: de directeur, het hoofd van de dienst 'Educatie' en het hoofd van de dienst 'Op locatie.' Doel was verdieping te vinden voor de informatie die via de documenten al beschikbaar is, en nader in te gaan op geleerde lessen en toekomstperspectieven.

Kernvragen waren:

1. Doelen en doelgroepen
2. Activiteiten
3. Bereik
4. Bevorderende en belemmerende factoren, knelpunten, kansen en bedreigingen
5. Mogelijkheden om de doeltreffendheid en doelmatigheid te vergroten
6. Geleerde lessen
7. Wensen en ideeën voor de toekomst

Ook dit gesprek duurde ruim een uur en is vastgelegd in een schriftelijk verslag dat ter accordering (en eventuele aanvulling en correctie) werd voorgelegd aan de deelnemers.

3.4 Interviews met doelgroepen en samenwerkingspartners

Tot slot is een reeks (telefonische en schriftelijke) interviews gehouden met vertegenwoordigers van de drie belangrijkste stakeholders van ProDemos: docenten, vertegenwoordigers van gemeentelijke en provinciale overheden en samenwerkingspartners (de Raad van State, Humanity House, het Montesquieu Instituut, Felix Meritis, de MBO-Raad, het Nationaal Comité 4 en 5 mei en Vrienden van het Huis voor Democratie en Rechtsstaat). (Zie voor de lijst respondenten, bijlage 1)

De uitnodigingen voor deze interviews zijn verstuurd op basis van de bij ProDemos beschikbare mailadressen van de drie groepen stakeholders. Alle samenwerkingspartners en contacten bij gemeenten en provincies zijn eerst benaderd door het secretariaat van ProDemos met de vraag of zij akkoord gingen met het doorgeven van hun adresgegevens aan het Kohnstamm Instituut. Dat leverde uiteindelijk 16 positieve reacties op van de samenwerkingspartners en 12 vanuit gemeenten en provincies.

Voor het benaderen van de docenten is gebruik gemaakt van de mailinglijst van ProDemos. Op deze lijst staan ruim 400 mailadressen van docenten die regelmatig producten van ProDemos inzetten in hun onderwijs. Uit deze lijst is een random selectie gemaakt van 81 docenten. Zij ontvingen eveneens een verzoek van ProDemos om toestemming voor het doorgeven van hun mailadres aan de onderzoekers. Dit leverde uiteindelijk 11 docenten op die daarmee actief akkoord gingen, en die bovendien de vragenlijst hebben beantwoord. Tot slot is ter aanvulling nog een docent geworven uit het eigen netwerk van één van de onderzoekers, waarmee het aantal geraadpleegde docenten op in totaal 12 uitkomt.

Aanvankelijk was het de bedoeling drie focusgroepbijeenkomsten te organiseren. Het was echter voor de meeste respondenten niet mogelijk om daarbij op de geplande dag en tijd aanwezig te zijn. Velen gaven op eigen initiatief aan dat jammer te vinden en bereid te zijn om ofwel telefonisch ofwel schriftelijk vragen te beantwoorden. Om die reden is, in overleg met de klankbordgroep van het onderzoek, gekozen voor het houden van telefonische interviews, of eventueel een schriftelijke respons op de vragen uit de gespreksleidraad. Uitgangspunt was om uit elke groep minimaal vijf personen telefonisch dan wel schriftelijk te interviewen. In totaal hebben 24 personen hun ervaringen met ProDemos gedeeld in het licht van deze evaluatiestudie. Een overzicht van de responsaantallen per groep is samengevat in tabel 3.1.

Tabel 3.1 Respons, in aantallen per groep stakeholders, en type interview

	Telefonisch	Schriftelijk	Totaal
Samenwerkingspartners	6	1	7
Docenten	1	11	12
Gemeenten en provincies	4	1	5
			24

In de interviews met de stakeholders lag het accent op de beoordeling van de doelmatigheid. Kernpunten waren:

1. Beoordeling van bereik en zichtbaarheid/toegankelijkheid
2. Beoordeling van de activiteiten en producten van ProDemos (sterke en zwakke kanten, aansluiting op de praktijk, maatschappelijke ontwikkelingen die aandacht vragen)

3. Beoordeling van de opbrengsten
4. Mening over het belang en de meerwaarde van ProDemos
5. Ideeën en adviezen voor de toekomst

Van de telefonische interviews en schriftelijke respons zijn korte verslagen gemaakt. Deze liggen ten grondslag aan een samenvattende weergave van de feedback per groep stakeholders. Deze verslagen zijn vervolgens toegestuurd aan de respondenten ter correctie en aanvulling.

De documentatie en de interviewverslagen vormen de gezamenlijke basis voor deze evaluatie.

4 Resultaten

In dit hoofdstuk bespreken we de inzichten die voortkomen uit de vier verschillende typen gegevens: (a) de documenten, en de interviews met (b) beleidsmakers, (c) uitvoerders en (d) doelgroepen/betrokkenen bij het werk van ProDemos. Die inzichten gezamenlijk leiden tot conclusies over deelaspecten van de doeltreffendheid en doelmatigheid van de organisatie.

4.1 Doeltreffendheid

De term ‘doeltreffend’ staat letterlijk voor ‘dat waarmee het doel bereikt wordt.’ Om te beoordelen in hoeverre de activiteiten en producten van ProDemos doeltreffend zijn, is het dan eerst nodig om te komen tot een heldere formulering van het doel, of de doelen. Vervolgens is het belangrijk na te gaan of die doelen door alle betrokkenen worden gekend en gedeeld. In het licht van de beleidsevaluatie zijn we bovendien benieuwd wat de redenen zijn geweest om juist die doelen te formuleren en welke verwachtingen er horen bij de manieren die zijn gekozen om ze te bereiken.

4.1.1 *Beoogde doelen en doelgroepen*

“Het Huis moet daadwerkelijk bijdragen aan het versterken van de kennis over en het draagvlak voor de kernwaarden van onze democratische rechtsstaat zodat burgers zich hierbij betrokken voelen en hierin kunnen participeren. Hiervoor is nodig dat burgers toegerust zijn om deel te nemen aan politiek en samenleving en dat zij zich bewust zijn van hun burgerrechten en de verantwoordelijkheden die een burger in onze democratische rechtsstaat heeft.” Zo luidt de slotalinea van de paragraaf ‘Doel en inhoud van het Huis

voor democratie en rechtsstaat' in de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (Guusje ter Horst) aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, op 15 mei 2008, waarin wordt aangegeven dat het kabinet zich inspannt om een Huis voor democratie en rechtsstaat op te richten. (kst 31 475-1).

De inspanningen leiden vervolgens tot een projectbeschrijving voor het Huis voor democratie en rechtsstaat (Projectbeschrijving, dd 6 maart 2009, p6), waarin de doelstellingen als volgt verder geconcretiseerd worden:

“De centrale doelstellingen van het Huis voor democratie en rechtsstaat zijn:

- a. *het overdragen van kennis over:*
 - *de kernwaarden en fundamenteën van onze democratische rechtsstaat*
 - *de werking van de instituties van de rechtsstaat en de democratie*
 - *de Grondwet en het constitutioneel bestel in ruime zin*
- b. *het vergroten van vaardigheden om deel te nemen aan democratische processen (burgerschapscompetenties)*
- c. *het bevorderen van daadwerkelijke politieke en maatschappelijke participatie en het enthousiasme daarvoor (democratisch burgerschap).”*

Bij die doelen hoort een uitgebreide lijst met doelgroepen: topkader, kader en intermediairs, algemeen publiek, studenten, scholieren, kinderen vanaf 10 jaar, inburgeraars (Projectbeschrijving, 2009, p37-38). Daarbij wordt een duidelijke keuze aangegeven voor een accent op educatieve activiteiten voor jonge Nederlandse burgers, naast de andere doelgroepen. Verder gelden ‘maatschappelijk en politiek actieven’ (zoals partijleden en gemeenteraadsleden) als doelgroepen. Hier gaat het niet om grote doelgroepen in omvang, maar wel om doelgroepen die essentieel zijn voor het realiseren van de doelstellingen vanwege hun rol als ‘multiplicatoren’ en ‘intermediairs’. (Projectbeschrijving, 2009, p7).

De geïnterviewden benoemen dezelfde doelen en doelgroepen die in de projectbeschrijving staan, soms met een eigen accent, en toelichting op de redenen en verwachtingen.

Eén van de respondenten vanuit het ministerie van BZK vervulde een centrale rol in de totstandkoming van ‘het Huis’, hij stelt: *“De doelstellingen die in de brief aan de Kamer staan zijn: bevorderen van democratie en burgerparticipatie, zorgen dat democratie in de hearts and minds komt van de Nederlandse burgers. Die ideeën zijn onder andere geïnspireerd op de Utrechtse*

pedagoog Micha de Winter die stelt: democratie is niet aangeboren, je moet jongeren daarin meenemen en opvoeden, je moet hen laten zien hoe het werkt. Juist ook vanuit dat perspectief heeft vanaf de start de focus gelegen op jongeren, op het opvoeden van de jeugd. Het educatieve element zat er heel stevig in. Het idee was: we willen alle scholieren bereiken, dan heb je hebt over zo'n 180.000 bezoekers per jaar."

Ook één van de respondenten vanuit het ministerie van V&J heeft de oprichting van heel nabij meegemaakt. Zij geeft aan: *"Maatschappelijk was er al enige tijd discussie over het opnemen van burgerschapseducatie in het programma van scholen. De drive voor het Huis voor democratie en rechtsstaat was de politiek naar buiten te brengen door ervoor te zorgen dat veel meer mensen naar 'Den Haag' zouden komen en dat zij direct konden zien wat men daar zoal doet. Het moest bij het brede publiek meer gaan over de kernwaarden van de rechtsstaat. Jongeren moesten niet alleen via school, maar ook op andere maatschappelijke plekken leren hoe je burger moet zijn. Daarvoor was een organisatie nodig die dat bevordert en die docenten en anderen ondersteunt in het overbrengen van die kernwaarden. Die ideeën zag je ook terug in de plannen voor een Nationaal Historisch Museum, in diezelfde periode. Er leefde het gevoel dat zoiets nodig was."*

De huidige directeur van ProDemos, eveneens al betrokken bij het Huis voor democratie en rechtsstaat van voordat het er kwam, brengt de doelen van zijn organisatie als volgt onder woorden: *"Onze brede missie is het versterken van de kennis over en het draagvlak voor de democratische rechtsstaat. En daarbij zijn jongeren een heel belangrijke doelgroep. Daarnaast richten we onze educatieve activiteiten op mensen die ver afstaan van de politiek, inclusief nieuwkomers, migranten en asielzoekers. Verder zijn er kleinere doelgroepen waarbij we insteken op het activeren, het stimuleren van mensen om actief deel te nemen aan de politiek, vooral op lokaal niveau."*

Wat opvalt in de citaten hierboven is dat de doelen en doelgroepen zoals in 2010 geformuleerd, ook in 2016 nog helder op het netvlies staan: ze zijn bekend bij en worden gedeeld door alle betrokken partijen, overigens inclusief de gespreksdeelnemers die niet – zoals de geciteerden – ook de fase voorafgaand aan de uiteindelijke oprichting hebben meegemaakt. We concluderen daaruit dat de verschillende betrokken partijen overeenstemmen in hun perspectieven op de doelen en doelgroepen van ProDemos.

4.1.2 Aanleiding en verwachtingen

Het kwam in de citaten hiervoor al aan de orde: er was eind jaren '90 en in het eerste decennium van de 21ste eeuw aanleiding voor zorgen over 'de staat van de democratie.'

In de woorden van één van de beleidsmakers vanuit BZK: *“Begin deze eeuw leefde er veel maatschappelijk ongenoegen, er was een heel wisselende gunst van kiezers, er waren nieuwe partijen in opkomst en heftige ontwikkelingen, zoals de moord op Fortuyn. De bevordering van de democratische rechtsstaat staat weliswaar al sinds de jaren 70 van de vorige eeuw in de missie van BZK – dan gaat het over ‘het huis van Thorbecke’ ofwel de Grondwet als basis van het huidige stelsel van de parlementaire democratie – maar die missie was eigenlijk nooit uitgewerkt in een beleidsagenda met concrete doelen en een strategie.”*

Twee rapporten van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) gingen in diezelfde periode in op de achtergronden van de ongerustheid over de staat van de democratische rechtsstaat: De toekomst van de nationale rechtsstaat (2002) en: De staat van de democratie (2004). Ook was er een commissie in het leven geroepen om te adviseren over het 'Uitdragen van de kernwaarden van de rechtsstaat' (Onverschilligheid is geen optie, 2008). Deze commissie wees op de urgentie van educatie: *“Om mensen te leren omgaan met de rechten en plichten die zij hebben als burger, zowel over de inhoud ervan, als over de consequenties wanneer die rechten soms botsen. In essentie gaat het dan om hoe je in de praktijk vormgeeft aan de kernwaarden van de rechtsstaat,”* aldus één van de juristen van de Directie Wetgeving en Juridische Zaken van V&J.

De bezorgdheid en de adviezen samen vormden een belangrijke aanleiding om te komen tot een 'kabinetsbreed actieprogramma democratie en rechtsstaat.' (kst 31 475-1), waarvan ook 'actief burgerschap' onderdeel uitmaakte, en waarin het oprichten van een Huis voor democratie en rechtsstaat werd bepleit. De redenering die daaraan ten grondslag ligt, is kort samen te vatten als: de verwachting is dat educatie in de kernwaarden en instituties van democratische rechtsstaat, en het stimuleren van burgerparticipatie, in positieve zin zullen bijdragen aan de kwaliteit en draagkracht van de parlementaire democratie.

Ook de literatuur die wordt aangehaald in één van de effectstudies naar specifieke programma's uit het aanbod van ProDemos (Verbeek, 2015) verwijst naar dergelijke aannames: (a) het is essentieel voor het functioneren van de democratie en rechtsstaat dat ze gedragen worden door goed geïnformeerde en participerende burgers (Jarvis, 2008), en (b) jongeren van nu hebben minder

politieke kennis dan volwassenen en vorige generaties (Milner, 2010), en dat brengt het risico met zich mee dat zij zich volledig zullen afkeren van het politieke leven en de democratie.

De activiteiten en producten van ProDemos kunnen dus als ‘doeltreffend’ worden gezien wanneer zij herkenbaar gericht zijn op educatie en participatie van burgers, en met name van jongeren, op het gebied van de democratie en de rechtsstaat.

4.1.3 Activiteiten en uitvoering

Wat de activiteiten zijn die in de afgelopen vijf jaar zijn ingezet om de doelen te bereiken, wat bekend is over de uitvoering ervan en de financiële middelen die daarvoor zijn ingezet, is op verschillende plaatsen goed gedocumenteerd:

- in de jaarverslagen en jaarrekeningen,
- in de activiteitenprogramma's,
- en op de eigen website van ProDemos

Het aanbod is breed. Er zijn verschillende activiteiten, programma's en producten voor de verschillende doelgroepen. We hebben een indeling gemaakt die correspondeert met de vier hoofddoelgroepen die ook ProDemos zelf onderscheidt in het jaarverslag van 2015: jongeren/scholen, volwassenen, professionals en moeilijk bereikbare groepen. Bovendien is gekeken naar de locatie van het aanbod (in Den Haag, in het land of digitaal), en naar het accent op ‘overdragen van kennis’, dan wel op ‘kennis en vaardigheden voor deelname aan politieke processen’.

Jongeren

In tabel 4.1 is een overzicht opgenomen van de (huidige) activiteiten voor jongeren/scholen, in Den Haag en op locatie. Het is lastig om vanaf de schriftelijke informatie een correcte inschatting te maken over het inhoudelijk accent in de programma's, maar waar het gaat over het activiteitenaanbod in Den Haag is het van belang onderscheid te maken tussen de rondleidingen op het Binnenhof, en de interactieve activiteiten die deel uitmaken van het programma ProDemos Binnenhof voor scholen. In de rondleidingen op het Binnenhof, in de wat meer specialistische bezoeken aan de Raad van State, het Huis van Europa ligt het accent op het overdragen van kennis over de democratische rechtsstaat.

De rondleidingen worden echter over het algemeen gecombineerd met interactieve activiteiten in het gebouw van ProDemos. In die activiteiten ligt een sterker accent op het door leerlingen zelf 'oefenen met'/toepassen van de kennis en vaardigheden die horen bij deelname aan het politieke proces. Zo zijn er spelvormen die de discussies stimuleren tussen leerlingen onderling, en gesprekken met politici en/of juristen. Ook bij de bezoeken aan de Raad van State en het Huis van Europa is er sprake van interactie, bijvoorbeeld naar aanleiding van een casus en via een gesprek met juristen die daarbij betrokken zijn geweest, dan wel met een Europarlementariër.

Bij het aanbod voor scholen op locatie ontbreekt de mogelijkheid van een rondleiding, of is zo'n optie wat minder 'spannend'/informatief (hoewel ook bezoeken worden gebracht aan rechtbanken, en aan gemeente- of provinciehuizen en de raadszalen daar). In dit aanbod, via onder andere het spel Democracy, de kinder- en jeugdgemeenteraden en de rechtbankbezoeken, ligt daardoor (nog wat) meer accent op juist de interactieve vormen waarmee niet alleen kennisoverdracht plaatsvindt, maar juist ook het verplaatsen' in de rol van een lokaal politicus of van een rechter of advocaat.

Die insteek past ook goed bij de visie achter al het educatieve aanbod, aldus het hoofd van de afdeling Educatie: *"We zoeken naar een echte beleving, deelnemers moeten iets ondergaan. Zeker bij scholieren kiezen we heel bewust voor programma's waarin zijzelf dingen ervaren, zoals: hoe moeilijk het kan zijn om een besluit te nemen, of om 17 miljoen mensen een stem te geven én het gevoel dat zij allemaal gehoord worden. Dat ervaren proberen we altijd in te bouwen. Daarmee creëer je betrokkenheid, en stimuleer je kritisch denken: het wordt leuk als deelnemers actief gaan nadenken over wat ze nu echt vinden. Tussen 2010 en 2015 is het scholierenprogramma in deze richting helemaal vernieuwd, en dat is een doorgaand proces."*

Naast de fysieke activiteiten zijn er voor de doelgroep jongeren/scholen bovendien verschillende producten beschikbaar, zoals lesbrieven, onderwijskranten, en digitale programma's die via de website kunnen worden 'gespeeld': de StemWijzer, een StemExamen, een RechtExamen en 'Test je kennis van politiek en recht.' Vanwaar ook weer wordt doorverwezen naar een groot aantal andere informatieve websites.

Tabel 4.1 (Beknopt) overzicht van activiteiten en producten voor jongeren/scholen

In Den Haag
ProDemos Binnenhof voor Scholen (po, vo, mbo): Rondleiding Binnenhof en bezoek Tweede Kamer, en optioneel Eerste Kamer en Ridderzaal Plus (een selectie uit) interactieve werkvormen bij ProDemos: <ul style="list-style-type: none">– ProDemos Kamerdebat– DemocratieLAB– GPS-speurtocht 'De Binnenhofcheck'– StemWijzerWinkel¹– Democracy Experience– Democracy (voor po, Madurodam)
Kinderrijk (tijdens schoolvakanties, niet via school): Bezoek aan Ridderzaal of Tweede Kamer, plus interactieve werkvormen: <ul style="list-style-type: none">– In gesprek met echte politici– Baas op het Binnenhof– Posters maken– Politieke bingo– DemocratieLAB– StemWijzerWinkel²
Specifieke programma's (vo, mbo): <ul style="list-style-type: none">– Toekomstwijzer Staten Generaal (interactieve opstelling, discussie, toekomstscenario's)– Module Europa (met bezoek Huis van Europa en gesprek met Europarlementariër)– Module bestuursrecht (met bezoek aan Raad van State, casus, en gesprek met juristen)– Maatschappelijke stage Tweede Kamer (vmbo-leerlingen)
Buiten Den Haag/op locatie
Rechtbankbezoeken: <ul style="list-style-type: none">– Bijwonen rechtszaak– In gesprek met rechters, OM-juristen of advocaten
Gastlessen en workshops op scholen (o.a. voor het mbo, in het kader van 'Loopbaan en Burgerschap' over: stemmen en stemprocedure, eigen invloed, formatie, politieke partijen, lokale politiek, Europese Unie, rechtsstaat en rechtspraak)
Kinder- en Jongerengemeenteraden Democracy op gemeente- en provinciehuizen
Overijssel doet mee (sinds 2011): <ul style="list-style-type: none">– Gastlessen– Politiek rollenspel in gemeente- of provinciehuis– Gesprek met CvK– StickerStemWijzer– Democratiespel– In gesprek met een politicus
Aanbod scholieren in provincies Noord-Brabant, Noord-Holland, Zeeland, Zuid-Holland

¹ De StemWijzerWinkel is inmiddels geen onderdeel meer van het aanbod

² Id.

Volwassenen

Voor volwassenen (zie tabel 4.2) zijn er eveneens rondleidingen beschikbaar op het Binnenhof (de Staten-Generaaltour). Daarnaast zijn er evenementen, zoals de Grondwetdag en de Nacht van de Dictatuur, en debatten en collegereeksen. In dit type activiteiten ligt het accent op kennisvergroting, en op het aanbod in Den Haag.

De doelstelling van de cursus 'Politiek Actief' is het vergroten van het politieke bewustzijn en de kennis van de lokale politiek, en het stimuleren van burgers om daarin actief te participeren. Daarmee komt ook de doelstelling 'bevorderen van participatie' in beeld. Hetzelfde geldt, in sterkere mate nog, voor de introductiecursus voor startende raadsleden en leden van de Provinciale Staten. Beide typen cursussen vinden 'op locatie' plaats.

Ook voor volwassenen is er bovendien een breed aanbod aan (digitale) producten beschikbaar, zoals de StemWijzer, en de StickerStemWijzer (een fysieke activiteit overigens, voor gebruik tijdens evenementen), en achtergrondinformatie over onderwerpen zoals: democratie, rechtsstaat, gemeente, provincie, waterschap, Nederland, politieke partijen, verkiezingen, Europese Unie. En ook hier met veel links naar andere websites met meer, of specifiekere informatie over de betreffende onderwerpen, zoals naar het Europa Direct Informatie Centrum. Ook voor deze producten ligt het accent op kennisvergroting en bewustwording.

Tabel 4.2 Overzicht van activiteiten en producten voor volwassenen

In Den Haag
Rondleidingen Binnenhof: Staten-Generaaltour (zowel voor individuele bezoekers, als groepen vanuit bedrijven)
Bijdrage aan programma Haagse evenementen: <ul style="list-style-type: none"> - Grondwetdag - Haagse Vrijheidsweken - Prinsjesfestival - Nacht van de Dictatuur
Debatreeksen (ism Montesquieu Instituut, Perscentrum Nieuwspoort, en Haags Filmhuis) <ul style="list-style-type: none"> - Politiek Café (maandelijks) - Nieuwspoort-debat - Film en debat
Collegereeksen (ism SCP, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, en wetenschappelijke instituten van politieke partijen)
Cursus Politiek Actief
<i>Op locatie</i>
Cursus Politiek Actief (in > 70 gemeenten)
Introductieprogramma voor leden gemeenteraden en Provinciale Staten

Professionals

Voor verschillende groepen professionals, zoals beleidsambtenaren, docenten en internationale contacten worden specialistische activiteiten georganiseerd (zoals een jaarlijkse docentendag Maatschappijleer, een Vakblad Maatschappij en Politiek, een training voor Voorlichters van het gerechtshof en andere gerechtelijke instellingen). ProDemos is tevens mede-oprichter van het NECE, een netwerk van Europese organisaties die zich inzetten voor burgerschapseducatie, en één van de drie centrale organisatoren van de jaarlijkse conferentie. Ook zijn er digitale nieuwsbrieven voor verschillende doelgroepen.

Moeilijk bereikbare groepen

Om in contact te komen met 'moeilijk bereikbare groepen' is er het programma 'ProDemos schuift aan' dat verzorgd wordt in samenwerking met lokale verenigingen, maatschappelijke organisaties zoals onder andere Resto Van Harte en de Stichting Lezen & Schrijven. (Met de Stichting Lezen & Schrijven is

bijvoorbeeld ook een speciale Verkiezingskrant uitgegeven). In 2015 ging dat om een totaal van 106 bijeenkomsten.

4.1.4 Financiële middelen

Het grootste gedeelte van de financiële middelen van ProDemos is afkomstig uit de subsidie van het Ministerie van BZK (zie tabel 4.3), waarin ook een bijdrage van ongeveer 1 miljoen euro vanuit het Ministerie van V&J is opgenomen. In 2011 ging het om een lumpsum van ruim 4 miljoen. In de jaren 2012 t/m 2014 bedroeg deze subsidie steeds ruim 5 miljoen. In 2015 was de subsidie van BZK ruim 4 miljoen en werd een aparte financiële vergoeding van ruim €1,1 miljoen ontvangen van de Tweede Kamer voor de uitvoering van de publieksgerichte en educatieve taken van de Kamer. In de jaren daarvoor ging dat om €75.000 per jaar.

Daarnaast zijn er inkomsten uit de uitvoering van opdrachten voor externe partijen (semi-overheden, overheidsinstanties en particuliere organisaties). Deze inkomsten zijn toegenomen tussen 2011 en 2014 tot 1,7 miljoen euro, maar waren in 2015 juist weer iets lager, bijna 1,4 miljoen. En er was een grote, geoordeelde, subsidie voor het organiseren van activiteiten rond de herdenking van 200 jaar Koninkrijk, in 2015 ging dat om ruim 2 miljoen euro. De inkomsten uit overige bronnen (zoals de winkelverkoop) zijn gegroeid van ruim €16.000 in 2011, tot ruim €64.000 in 2015.

Tabel 4.3 Overzicht inkomstenbronnen ProDemos in de periode 2011–2015

	2011	2012	2013	2014	2015
Subsidie BZK	4.397.894	5.070.766	5.018.800	5.006.233	4.188.000
Subsidie TK	75.000	75.000	75.000	75.000	1.188.475 ³
Projectopdrachten	1.050.404	1.470.592	1.507.926	1.742.829	1.382.793
200 jaar Koninkrijk	395.982	368.987	1.286.092	1.649.404	2.125.835
Overige	16.567	18.986	92.743	54.865	64.890
Totaal	5.935.847	7.004.331	7.980.561	8.530.331	8.949.993

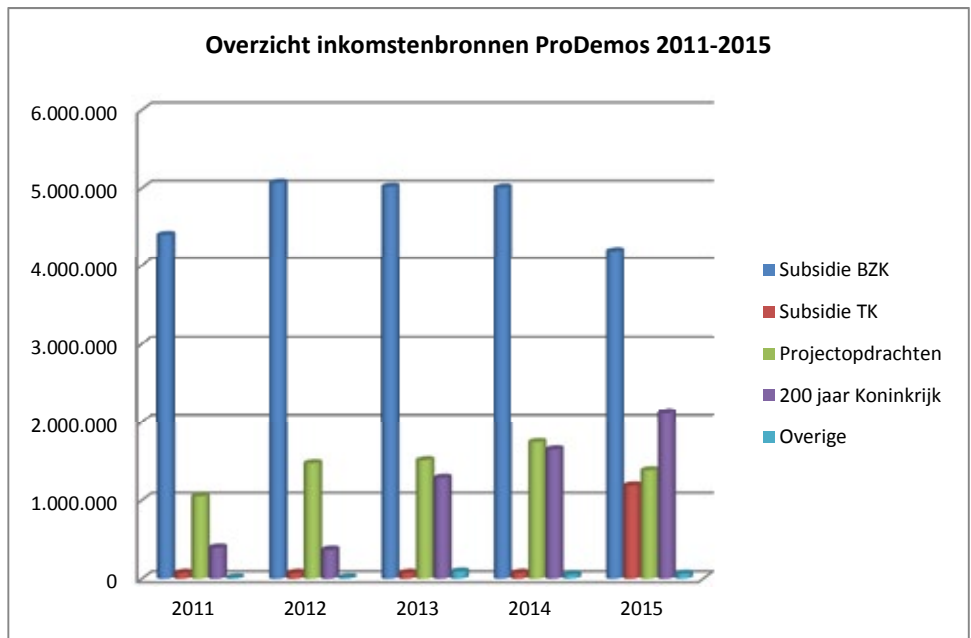
(Bron: jaarverslagen 2011 t/m 2015 'Kerngetallen' & hoofd Financiële zaken ProDemos)

³ In 2016 bedroeg deze subsidie €1,9 miljoen.

Het totale budget was in 2011 bijna 6 miljoen euro, in 2015 is dat gegroeid tot bijna 9 miljoen. De basissubsidie is toegenomen met ruim een miljoen euro over de afgelopen vijf jaar, wanneer de subsidies vanuit het ministerie van BZK en de Tweede Kamer samengenomen worden. In figuur 4.1 en figuur 4.2 is de opbouw van de inkomsten tussen 2011 en 2015 in beeld gebracht.

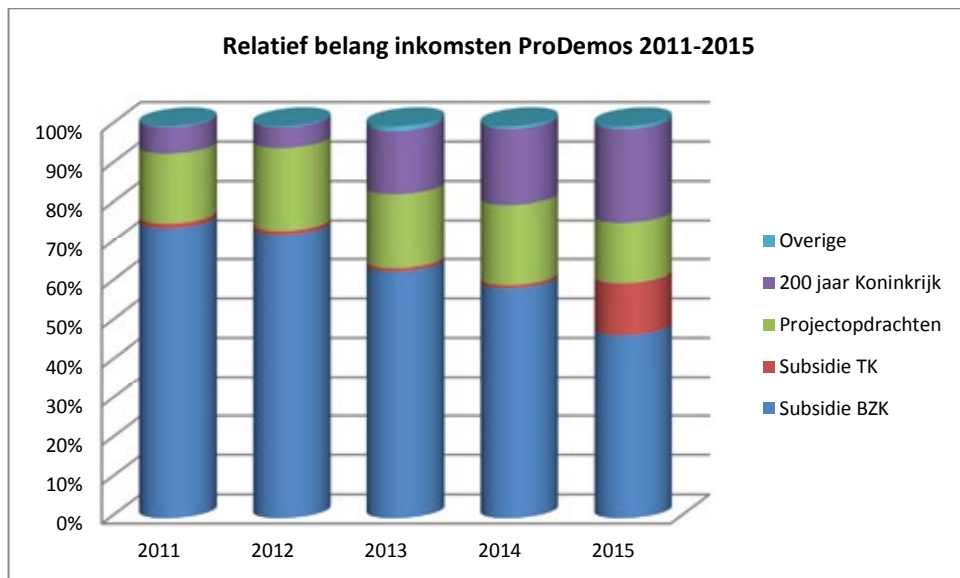
De subsidies van BZK en de Tweede Kamer vormen 80% van het totale budget. Wanneer de subsidie bestemd voor de activiteiten rond het 200 jarig bestaan van het Koninkrijk buiten beschouwing gelaten wordt (omdat dat om een incidentele subsidie was), bedragen de inkomsten vanuit externe projectopdrachten⁴ ongeveer 20 tot 25% op het totale budget. Wat laat zien dat het moeilijk is om dergelijke inkomsten te verwerven en te begroten. De inkomsten uit overige bronnen (zoals de winkelverkoop) bedragen maximaal 1% van het totaal.

Figuur 4.1 Staafdiagram inkomstenbronnen ProDemos in de periode 2011–2015

⁴ Overigens gaat het hier om een in feite wat bredere invulling dan alleen projectopdrachten. Binnen deze categorie vallen inkomsten uit externe opdrachten, losse projectsubsidies en activiteiten, zoals ticketverkoop voor rondleidingen en evenementen.

Figuur 4.2 Grafiek relatief belang inkomstenbronnen voor ProDemos in de periode 2011–2015

Bij de oprichting van het Huis voor democratie en rechtsstaat is door de beleidsmakers besloten om te kiezen voor stabiliteit via het toekennen van een structurele subsidie in de vorm van een lumpsum, met het ministerie van BZK als penvoerder. De bijbehorende doelstellingen zijn vastgelegd in de statuten, en verder uitgewerkt in de projectbeschrijving. Er zijn, aldus de beleidsmedewerker van BZK die betrokken was bij de totstandkoming geen aparte doelen geformuleerd voor ‘democratie’ en ‘rechtsstaat’ vanuit de overweging dat die onderwerpen onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Het uitgangspunt was dat het niet mogelijk of wenselijk is daarin onderscheid te maken, noch in de uitvoering, noch in de financiering: *“Het leek geen goed idee als alle financiers afzonderlijk hun doelen zouden formuleren en een vinger aan de pols zouden gaan houden. Nadat er draagvlak was bereikt met alle partijen zijn er wel allerlei checks and balances ingebouwd om het geheel de goede kant op te laten gaan.”*

Voor het Ministerie van V&J is het door deze keuze wel moeilijker om de eigen financiële bijdrage intern te verantwoorden: *“Voor ons is wel lastig te beoordelen, op basis van bijvoorbeeld de jaarverslagen, hoe en in hoeverre het miljoen dat wij besteden meer specifiek relateert aan onze doelen. Dat*

uitsplitsen wordt overigens ook niet van ProDemos gevraagd, het gaat om de gezamenlijke inspanningen op het thema de democratische rechtsstaat.” Er leeft echter wel een wens bij de medewerkers van V&J die betrokken zijn bij ProDemos: “Het zou voor ons inzichtelijker zijn als naast de informatie over bezoekersaantallen, ook meer kwalitatief-inhoudelijke informatie beschikbaar komt over de programma’s en bijeenkomsten en over bijvoorbeeld in hoeverre het thema kernwaarden van de rechtsstaat daarin aan de orde is. Dat biedt een betere ingang voor ideeën over het meenemen van die invalshoek door ProDemos, zonder dat daar dan een extra prijskaartje aan hoeft te hangen.”

Er zijn in de afgelopen vijf jaar geen wijzigingen geweest in de doelen en doelgroepen, maar wel in de wijze waarop ze worden uitgevoerd/ingevuld. Het is een gespreksthema dat regelmatig aan de orde komt in overleg tussen ProDemos, BZK en V&J: *“Tot nu toe is het thema ‘rechtsstaat’ met name geconcretiseerd in de organisatie van rechtbankbezoeken. Dat houdt in dat de rechtsspraak centraal staat. Vanzelfsprekend zijn rechtshandhaving en rechtspleging belangrijke thema’s als het gaat over Veiligheid en Justitie. Via de rechtbankbezoeken kun je goed laten zien hoe dat werkt. Dat is waardevol omdat het van belang is dat burgers een basisvertrouwen hebben in de rechtsspraak en daarvoor moeten zij wel iets kunnen begrijpen van welke straffen kunnen worden opgelegd, en op welke manier de strafmaat wordt bepaald. Voor het ministerie van V&J is het echter óók van groot belang dat de onderliggende waarden van de rechtsstaat gedragen worden in de samenleving en dat er vertrouwen is in het proces waarin wet- en regelgeving tot stand komt. Dat vraagt dat burgers óók inzicht hebben in de werking van dat proces en de bijbehorende instituties.”*

Voor ProDemos zelf is het inderdaad zo dat de subsidie als één budget binnenkomt, en gekoppeld is aan de projectbeschrijving waaraan de organisatie formeel moet voldoen. Het is wel zo dat het aandachtspunt dat genoemd wordt door het ministerie van V&J daarbij voortdurend in het achterhoofd zit: *“Ook wij zijn ervan overtuigd dat je moet overbrengen dat onze democratische rechtsstaat meer is dan het principe van de-helpt-plus-één. In het DemocratieLAB, het programma hier in ons eigen gebouw, komen de rechtsstaat en de onderliggende waarden daarvan sterk naar voren, inclusief botsende grondrechten zoals vrijheid van meningsuiting en vrijheid van godsdienst.”* Ook tijdens andere programma’s komen de kernwaarden

overigens aan de orde, stelt ProDemos. Dat gebeurt dan via het stellen van (doordenk-)vragen bij de rondleidingen, en via de lesbrieven naar aanleiding van actuele onderwerpen (die 7 of 8 keer per jaar worden samengesteld en verspreid onder docenten). In die lesbrieven zijn vaak werkvormen opgenomen waarin het thema rechtsstaat – of de bedreiging daarvan – veel aandacht krijgt. De medewerkers van ProDemos zelf geven aan dat in de afgelopen vijf jaar in de besteding van het budget steeds het zwaartepunt heeft gelegen op de scholierenprogramma's in Den Haag. Dat is ook niet veranderd, afgezien van de groei van het aantal deelnemers. *“De belangrijkste verschuiving is dat er meer is ingezet op het aanbod op locatie. Vooral is er meer budget gegaan naar de rechtbankprogramma's. Die zijn sinds 2013 het meest gegroeid.”* Sinds 2015 is er bovendien een aparte geldstroom vanuit de Tweede Kamer die specifiek bedoeld is voor educatie en informatie over het politieke bestel in Den Haag. Dat budget wordt dan ook vooral ingezet voor het rondleiden van veel bezoekers op het Binnenhof.

Aan de stakeholders is geen vraag voorgelegd over de doelgerichtheid van de besteding van de financiële middelen. Wel komt, in antwoord op de vraag naar punten waarop zij 'jaloers' zijn op ProDemos, bij enkele van de samenwerkingspartners naar voren dat men de stabiele financiering van ProDemos als een sterk punt beschouwt. *“Zij weten dat ze de dingen die ze doen ook kunnen blijven doen. Dat zou ik ook wel graag willen!”* En: *“Zij hebben vanaf de start een goede financiële basis, voor ons is die basis maar zo'n 10% van onze begroting.”* Overigens plaatst de laatste respondent ook een kanttekening: *“Het is belangrijk dat het aanbod voor iedereen toegankelijk is, maar je kunt je afvragen of dat betekent dat het dan ook gratis zou moeten zijn. Een meer kostendekkende bijdrage van de scholen zelf zorgt voor een financieel-stabielere basis.”*

Conclusie over doelgerichtheid

Er is sprake van een breed en gevarieerd aanbod van activiteiten en producten, en van enkele duidelijk onderscheiden doelgroepen. De activiteiten en producten sluiten aan bij de gestelde doelen: het vergroten van kennis over de kernwaarden van de democratie en rechtsstaat, en het stimuleren (en oefenen) van vaardigheden voor deelname aan het politieke proces. Bovendien bestrijkt het aanbod alle beoogde doelgroepen. Het accent ligt op het aanbod voor jongeren, in Den Haag, maar ook dat accent correspondeert met de opdracht

zoals geformuleerd in de projectbeschrijving. In de activiteiten vormen 'democratie en rechtsstaat' een geïntegreerd thema. Daarbinnen is aandacht voor de kernwaarden van de rechtsstaat. Tegelijk is het belang, en de concrete vormgeving daarvan wel een regelmatig terugkerend aandachtspunt in de gesprekken tussen de departementen van BZK en V&J en ProDemos.

4.2 Doelmatigheid

Het tweede centrale begrip in deze studie is de doelmatigheid van ProDemos. Doelmatigheid houdt in *'het in overeenstemming zijn met de doelstellingen terwijl de kosten in verhouding staan tot de opbrengsten.'* De doelstellingen en kosten zijn hierboven in beeld gebracht, in deze paragraaf gaan we daarom nader in op de beoogde en bereikte opbrengsten.

De vastgestelde projectbeschrijving uit 2009 benoemt drie beoordelingscriteria voor het Huis voor democratie en rechtsstaat. *"De mate waarin de Stichting haar doelstellingen realiseert, kan worden gemeten met de volgende prestatie-indicatoren:"* (p25)

1. Bereik
 - Aantallen bezoekers/deelnemers activiteiten
 - Aantallen bezoekers/deelnemers via media en digitaal
2. Waardering
 - Waardering voor producten en activiteiten
 - Waardering van docenten en andere intermediairs
3. Opbrengsten
 - Participatie aan instellingen die samenhangen met het functioneren van de democratie
 - Kennis van de democratische rechtsstaat, blijkend uit onderzoek (monitor democratie en burgerschap)

Op basis van zowel de documenten als de interviews met beleidsmakers, uitvoerders en stakeholders zullen we voor elk van de drie indicatoren een evaluatie geven. Deels kunnen de resultaten/prestaties worden uitgedrukt in concrete cijfers, voor enkele van de activiteiten en producten zijn er onderzoeksgegevens en waarderingsscores voorhanden, deels gaat het om subjectieve beoordelingen vanuit de perspectieven van de verschillende respondenten: de subsidiegevers (de beleidsmakers), de uitvoerders (de

medewerkers van ProDemos), de samenwerkingsrelaties, en degenen die daadwerkelijk gebruikmaken van de producten en activiteiten (docenten, en vertegenwoordigers van gemeentelijke en provinciale overheden).

4.2.1 Bereik

Centrale vragen in deze paragraaf zijn: welke doelgroepen worden bereikt? En: zijn sommige activiteiten succesvoller dan andere?

De meest recente gegevens over het bereik zijn te vinden in het Jaarverslag 2015 (p88-92). Daarin wordt een totaal van meer dan 2,8 miljoen contacten genoemd, verspreid over verschillende kanalen en doelgroepen. We sluiten voor een verder overzicht van het bereik van de verschillende doelgroepen aan bij de indeling die ProDemos daarvoor zelf hanteert:

1. Jongeren/scholen
2. Volwassenen (= bezoekers algemeen, cursussen en debat-/collegereeksen)
3. Professionals (= raadsleden, beleidsmakers, docenten, bedrijven, internationale organisaties)
4. Moeilijk bereikbare groepen

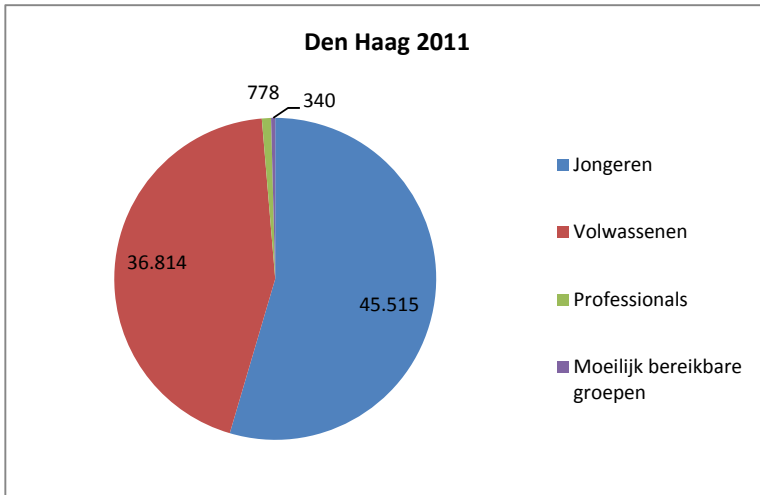
Tabel 4.4 Bereik 2011 (op basis van Jaarverslag 2011), in de vorm van directe contacten

Doelgroepen	Den Haag	Op locatie
Jongeren/scholen	45.515	7.845
Volwassenen	36.814	275
Professionals	778	-
Moeilijk bereikbare groepen	340	1.706
Totaal	83.447	9.826
Online		1.233.421

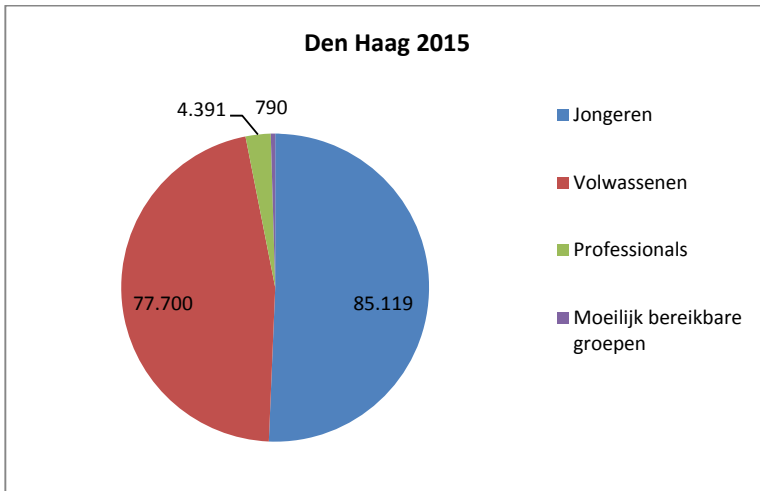
Tabel 4.5 Bereik in cijfers 2015 (op basis van Jaarverslag 2015), in de vorm van directe contacten

Doelgroepen	Den Haag	Op locatie
Jongeren/scholen	85.119	31.354
Volwassenen	77.700	6.339
Professionals	4.391	-
Moeilijk bereikbare groepen	790	6.347
Totaal	170.619	44.040
Online		2.267.165

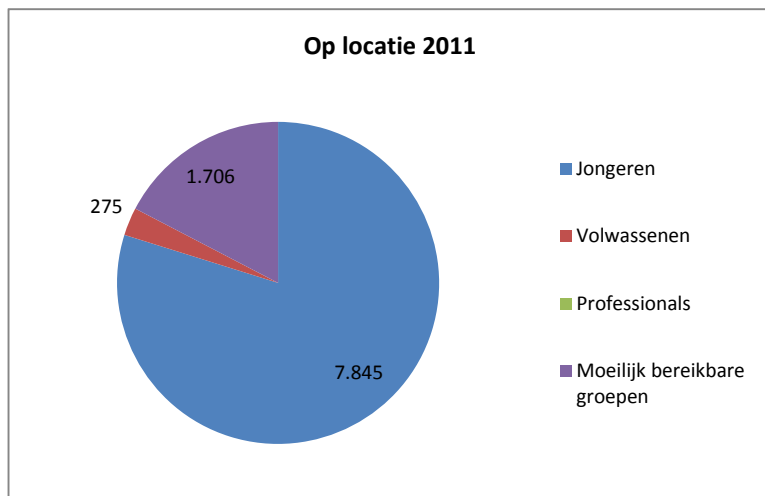
Figuur 4.3 Bereikte deelnemers uit verschillende doelgroepen in 2011, met aanbod in Den Haag

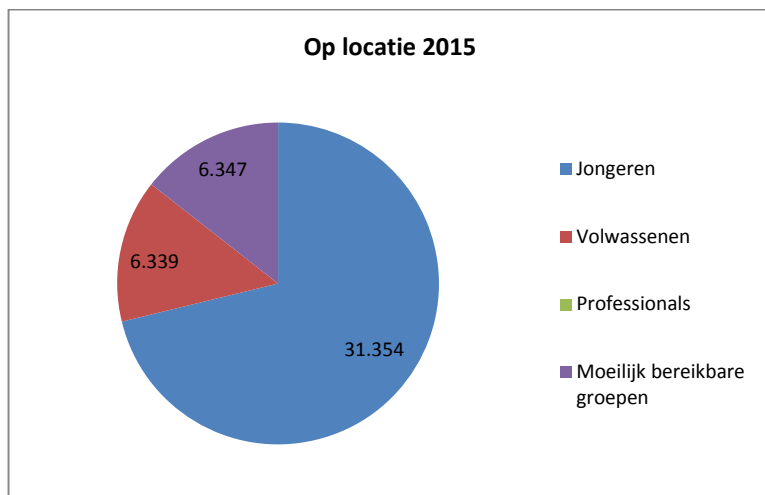
Figuur 4.4 Bereikte deelnemers uit verschillende doelgroepen in 2015, met aanbod in Den Haag

Figuur 4.5 Bereikte deelnemers uit verschillende doelgroepen in 2011, met aanbod op locatie

Figuur 4.6 Bereikte deelnemers uit verschillende doelgroepen in 2015, met aanbod op locatie

Jongeren/scholen

Met de programma's voor jongeren in Den Haag werden in 2015 in totaal zo'n 85.000 deelnemers bereikt. Dat is bijna een verdubbeling ten opzichte van het oprichtingsjaar 2011. Het aantal jongeren dat werd bereikt met de programma's op locatie (de eigen school, gemeente of provincies van de scholieren) is in dezelfde periode zelfs verviervoudigd, van 7845 in 2011 tot 31.354 in 2015.

Voor het Haagse programma 'ProDemos Binnenhof voor scholen' ligt de uiteindelijke ambitie - conform de motie Heijnen uit 2013 (Kamerstukken II, 33 609, nr8, 24 juni 2013), weliswaar bij 150.000 scholieren per jaar (75% van een hele 'lichting'), maar dat streefcijfer is inmiddels bijgesteld tot 125.000 per jaar. En ook dat aantal is - althans voorlopig - niet haalbaar: vanwege de toegang en beveiliging van de Kamer is de maximale capaciteit 85.000 bezoekers per jaar. Er zijn afspraken gemaakt tussen ProDemos en de Kamer dat het aantal scholierenbezoeken tot na de renovatie van het Binnenhof ongeveer op dit niveau zal blijven.

Bij het aanbod op locatie gaat het bijvoorbeeld om het programma 'Democracy', waarin gastlessen op school gecombineerd worden met activiteiten op het gemeentehuis of provinciehuis en eventueel in een rechtbank. ProDemos zelf geeft daarover aan: "Met het aanbod 'op locatie' voor scholieren zijn we pas in 2013 begonnen. Daarvoor organiseerden we ook wel activiteiten voor scholieren. Maar die waren veel intensiever en tegen betaling. Hiermee bereikten we maar een beperkt aantal scholieren. Momenteel werken we samen met zo'n 100 gemeenten, en de helft van de rechtbanken. Dat loopt eigenlijk heel goed. En qua doelstellingen gaat dat om 'politiek dichtbij', waar zeker ook meedoen nog makkelijker kan dan in Den Haag. Het vraagt veel organisatie om de verschillende partijen ervan te overtuigen om hun huis open te stellen voor scholieren, maar nu het eenmaal loopt, loopt het heel goed. In verband met de toekomstige renovatie van het Binnenhof, die waarschijnlijk minstens vijf jaar gaat duren, is er wel reden om te kijken of we de activiteiten op locatie de komende tijd verder kunnen uitbreiden."

Volwassenen

Ook in de aantallen volwassenen die ProDemos bereikt, is een duidelijke groei zichtbaar tussen 2011 en 2015. Dat geldt zowel voor het activiteitenaanbod in Den Haag, als - in nog sterkere mate - voor het aanbod op locatie.

In Den Haag waren er in 2011 36.814 volwassen deelnemers aan de verschillende programma's, in 2015 was dat aantal ruim verdubbeld tot 77.700, onder wie 72.640 deelnemers aan het Binnenhof-programma (Jaarverslag 2015, p91). De overige ruim 5000 volwassenen namen deel aan de debatten, colleges, bezochten evenementen zoals de Nacht van de Dictatuur, of de cursus Politiek Actief. Al deze activiteiten worden over het algemeen goed bezocht. Eén van de samenwerkingspartners zegt daarover in het interview: *“De Nieuwspoortdebatten zijn altijd vol, het politiek café is steeds goed gevuld en de films met debat in het Haagse Filmhuis meestal ook. Dat laatste is nog weleens verrassend, maar dan nog zijn er in elk geval altijd 50 bezoekers (in plaats van de 100 die erin zouden kunnen).”*

In 2011 werden met activiteiten op locatie 275 volwassen deelnemers bereikt. In 2015 is dat aantal gegroeid tot 6.339. Die groei is vooral voortgekomen uit het aanbieden van de cursus 'Politiek Actief.' Die cursus wordt weliswaar al sinds de start van ProDemos (en daarvoor) verzorgd, maar een extra subsidie van het ministerie van BZK heeft het vanaf 2014 mogelijk gemaakt hem gratis aan te bieden in een aantal gemeenten. In 2015 ging dat om acht gemeenten, in 2016 om 70 gemeenten. *“Er zijn ook gemeenten die net buiten de boot vielen voor het gratis aanbod, maar die de cursus op eigen kosten hebben ingekocht,” aldus het hoofd van de dienst 'Op locatie' van ProDemos.* De verwachting is dat de belangstelling ook volgend jaar groot is, mede vanwege de landelijke verkiezingen in 2017 en vooral ook de gemeenteraadsverkiezingen in 2018.

Professionals

De professionals (leraren uit vo en po, en leraren in opleiding, maar ook medewerkers van internationale organisaties, bedrijven en beleidsmakers) worden vooral ontvangen in Den Haag. In 2011 ging dat om 778 personen. In 2015 was dat aantal gegroeid tot 4391, onder wie zo'n 2500 leraren (in opleiding).

Moeilijk bereikbare groepen

Ook de aantallen deelnemers uit 'moeilijk bereikbare groepen' zijn gegroeid, zowel in Den Haag als op locatie. Aan activiteiten in Den Haag namen in 2011 zo'n 340 mensen deel, in 2015 waren dat er 790. Maar het accent ligt voor deze groepen juist op de activiteiten op locatie, met 1706 deelnemers in 2011 en 6347 in 2015. Het aanbod bevat onder andere de cursus 'Politiek in vogelvlucht

voor inburgeraars en migranten', en 'ProDemos schuift aan': informatiebijeenkomsten bij organisaties zoals Resto van Harte.

Bereik via publicaties, websites en social media

Naast de directe contacten is er ook bereik via indirect contact:

Onderwijskranten, Nieuwsbrieven en cursus- en lesmaterialen hebben een brede verspreiding. Ook via online-contact worden grote aantallen bezoekers en volgers bereikt. De indirecte contacten zijn tussen 2011 en 2015 ongeveer verdubbeld.

In 2011 ging het om in totaal 1.233.421 online contacten (zoals via de StemWijzer, de eigen websites en sites zoals Scholierenverkiezingen, Nationale Begrotingswijzer, Partijwijzer), en om 34.664 lezers van onderwijskranten, 10.693 abonnees en volgers van de tijdschriften, nieuwsbrieven en social media, en 3835 verkochte publicaties (zoals een lespakket Kies voor kids, informatie over De gemeente, het Haagse Grondwetpad etc.), opgeteld 49.192 contacten.

In 2015 werden online 2.267.165 jongeren, volwassenen, professionals en mensen uit moeilijk bereikbare groepen bereikt. Daarnaast waren er zo'n 300.000 indirecte contacten via (digitale) nieuwsbrieven, de eigen website en social media.

De beleidsmakers over het bereik

De beleidsmedewerkers van BZK zijn tevreden over het bereik: *"Als je kijkt naar de harde cijfers, dan komt ProDemos van ver. Ze begonnen met zo'n 20.000 contacten en zitten nu op 2,8 miljoen contacten per jaar. Dan is er een lange weg afgelegd. Dat doen ze goed."*

Als meest succesvolle activiteiten beschouwt men de rondleidingen op het Binnenhof voor scholieren en het programma 'Politiek Actief' ter bevordering van de lokale democratie. Waar het gaat over het bereik onder scholieren is er wel de indruk dat nog meer aandacht nodig is voor het binnenhalen van leerlingen uit het vmbo en mbo: *"Dat is moeilijk, daar moeten ze harder aan trekken, vooral in het mbo is er minder focus op onderwerpen als democratie en rechtsstaat, of docenten gaan ervan uit dat politiek niet aansluit bij de belevingswereld van hun leerlingen. Maar het is juist ook die doelgroep waar je het zaadje wilt planten van de intrinsieke waarden van de democratie."*

Ook vinden de gesprekspartners vanuit het ministerie van BZK het bereik onder doelgroepen zoals politieke ambtsdragers en mensen die geïnteresseerd

zijn om politiek actief te worden nog te gering. *“Het stimuleren van de lokale democratie op andere manieren dan tot nu toe – zoals ‘de doe-democratie’ – is ook een belangrijk doel. Daar zouden ze nog wat meer op kunnen acteren.”*

De beleidsmakers vanuit het ministerie van V&J signaleren dat de doelstelling ‘jaarlijks zo’n 150.000 leerlingen die langskomen op het Binnenhof/bij ProDemos’ in zicht is: *“Dat gaat echt boven verwachting goed, ze hebben dat goed georganiseerd.”* Ook is er waardering voor het mogelijk maken van het bezoeken van rechtbanken, en de groei die daarin is bereikt. Zij constateren dat ProDemos zich in de eerste vijf jaar van het bestaan sterk heeft gericht op het vergroten van het bereik via de rondleidingen op het Binnenhof, de scholierenprogramma’s in/met de gemeenten, de rechtbankbezoeken en de discussiebijeenkomsten in Den Haag, en zijn – evenals de medewerkers van het Ministerie van BZK – van mening dat er de komende periode vooral nog veel meer zou kunnen gebeuren ‘op locatie’.

De stakeholders over de bereikbaarheid en zichtbaarheid van ProDemos

Bij de interviews met de stakeholders is met name gevraagd naar de bereikbaarheid en zichtbaarheid van ProDemos en niet zozeer naar de bereikte aantallen deelnemers. De uitspraken van de docenten, medewerkers van gemeenten/provincies en samenwerkingsrelaties geven echter wel goed inzicht in de wijze waarop ProDemos die deelnemers bereikt. Daarin zijn mogelijk ook aanknopingspunten te vinden om het bereik in de toekomst nog verder uit te breiden.

Docenten kennen ProDemos vooral via hun eigen netwerk (zoals lerarenverenigingen van geschiedenis en maatschappijleer) of doordat zij op internet zochten naar manieren om de Tweede Kamer te bezoeken. Het vinden van ProDemos kost geen enkele moeite, in hun ogen. Eenmaal bekend met ProDemos blijven veel docenten op de hoogte van activiteiten via de nieuwsbrieven. Deze worden door de docenten als zeer prettig en helder ervaren. Niet alle docenten waren overigens op de hoogte van het bestaan van de nieuwsbrieven.

Docenten zijn bekend met verschillende activiteiten en producten van ProDemos. Zij zien ProDemos in de eerste plaats als de organisatie die hen in staat stelt om het Binnenhof te bezoeken. Daarbinnen vinden zij met name het bezoek aan de Tweede Kamer erg nuttig. Zij vinden het van groot belang dat

leerlingen tijdens hun schoolloopbaan in ieder geval één keer op het Binnenhof hebben rondgelopen en van dichtbij hebben gezien hoe alles er uitziet. Een andere activiteit die docenten veelvuldig noemen zijn de scholierenverkiezingen. Zij hechten veel waarde aan de organisatie ervan en vinden dit van meerwaarde voor hun leerlingen. Enkele docenten – met name de docenten maatschappijleer 2 en maatschappijwetenschappen – nemen met hun leerlingen ook deel aan activiteiten van ProDemos in gemeentehuizen en rechtbanken. Vooral het bezoeken van de gemeenteraad of het bijwonen van een rechtszaak wordt van belang geacht.

Verder maken de docenten veel gebruik van het lesmateriaal dat ProDemos ontwikkelt. Dit zijn de reguliere lesmaterialen over bijvoorbeeld de Europese Unie of de Nederlandse politiek, maar de lesmaterialen en werkvormen rondom actualiteiten, zoals aanslagen of Prinsjesdag.

De *vertegenwoordigers van gemeentelijke en provinciale overheden* maken gebruik van meerdere van de activiteiten en producten uit het aanbod van ProDemos. In de eerste plaats komen daarbij de cursussen ‘Politiek Actief’ naar voren, die ofwel met een begeleider van ProDemos worden gegeven, ofwel met het materiaal van ProDemos door de burgemeester en griffier zelf. Daarnaast noemen zij het introductieprogramma voor (nieuwe) raadsleden waarin gebruik gemaakt wordt van materiaal en begeleiders van ProDemos. Verder bieden zij activiteiten voor jongeren aan zoals de jeugd- en kindergemeenteraad, Democracy, de onderwijskranten en de Stemwijzer en Sticker-Stemwijzer. De gemeenten en provinciale overheden zijn erg te spreken over de toegankelijkheid van ProDemos: de medewerkers zijn gemakkelijk benaderbaar, de contacten lopen altijd goed, afspraken worden nagekomen, er wordt direct actie ondernomen op vragen en verzoeken en er is ruimte voor inbreng: *“Niet alles is in beton gegoten.” “De website is helder en ze zetten het nodige op Twitter.”*

ProDemos staat bij de respondenten vanuit de gemeentelijke en provinciale overheden regelmatig op de agenda in bijvoorbeeld een vakberaad van de griffiers of communicatiespecialisten, of tijdens een regionaal burgemeestersoverleg. *“Ook al is het moeilijk om binnen te komen in regio’s zoals Zeeland waar ProDemos tot voor kort helemaal onbekend was, het succes van de cursussen ‘Politiek Actief’ gaat nu in de griffierskring al behoorlijk rond.”*

De *samenwerkingspartners* hebben elk een heel eigen invalshoek van waaruit zij het werk van ProDemos kennen en kunnen beschouwen. Allen zijn zeker tevreden over de samenwerkingscontacten die zij hebben: *“De lijnen zijn kort.” “Ik heb regelmatig contact met drie mensen, en die hebben we altijd de goede kant op geholpen tot nu toe.” “In de regel ben ik erg gesteld op de mensen van ProDemos met wie we samenwerken.”*

Wel merken sommigen iets van de versnippering die een grote organisatie met veel deeltijders met zich meebrengt: daardoor is de interne afstemming niet altijd helemaal soepel. Een enkeling constateert dat er, eveneens vanwege de grootte van de organisatie, minder noodzaak is om energie te steken in de samenwerking met kleinere partnerorganisaties, bijvoorbeeld via onderlinge verwijzingen naar elkaars websites.

Als het gaat over de zichtbaarheid komen enkele kanttekeningen naar voren: *“ProDemos mag ook buiten het onderwijs meer zichtbaar en toegankelijk worden.”* En: *“Als je verder in het land komt, bijvoorbeeld in Groningen, is ProDemos nog een onbekend instituut.”*

Allen bevelen ProDemos overigens regelmatig aan bij anderen. Dat is dan met name vanwege de expertise in (educatieve) activiteiten voor scholieren, en het thema ‘de democratische rechtsstaat.’

4.2.2 Waardering

Bij het ministerie van BZK is er waardering voor de enorme groei van het aantal contacten, zoals in de vorige paragraaf al aangehaald, maar ook voor het grote draagvlak onder gemeenten, provincies en rechtbanken, en voor de groeiende bekendheid van ProDemos bij de departementen. *“Dat hebben ze goed neergezet.”* Als meest succesvolle activiteiten ziet men: de rondleidingen voor scholieren op het Binnenhof, en het programma-aanbod op locatie. Ook de inzet van ProDemos om in contact te komen met moeilijk bereikbare groepen wordt gewaardeerd.

Ook het ministerie van V&J heeft waardering voor de rol die ProDemos heeft gespeeld in het mogelijk maken van het bezoeken van rechtbanken: *“Zeker in het begin waren lang niet alle rechtbanken goed voorbereid op het ontvangen van groepen scholieren. ProDemos heeft daarvoor een boekingssysteem ontwikkeld waarmee je nu, via hun website, een rechtbankbezoek kunt boeken.”* Inhoudelijk zou men wel heel graag een bredere invulling zien voor het thema ‘rechtsstaat’.

Leerlingen en docenten waarderen de programma's uit de reeks ProDemos Binnenhof voor Scholen (PBS) goed. Zij geven een gemiddelde score van 4,4 (op een schaal van 1 t/m 5, waarbij 1 = zeer slecht, en 5 = heel goed). Bovendien vinden de scholieren in grote meerderheid de programma's leuk (82%) en leerzaam (90%), blijkt uit de enquêtegegevens die ProDemos verzamelde gedurende het schooljaar 2015-2016.

Sterke punten volgens de stakeholders

De interviews met stakeholders in het kader van deze evaluatie leveren het volgende beeld op.

In zijn algemeenheid wordt ProDemos door de *docenten* zeer gewaardeerd, dat geldt voor zowel de organisatie, als voor de inhoudelijke kwaliteit als de bruikbaarheid van de producten voor het onderwijs. Uitgedrukt in een rapportcijfer, geven zij bijna alleen maar 8-en en 9-s.

Zonder uitzondering zijn de docenten erg goed te spreken over de organisatie van ProDemos en de activiteiten. De organisatie is zeer toegankelijk, er wordt snel en helder gecommuniceerd en de activiteiten verlopen altijd soepel. Daar hebben docenten vrijwel niets op aan te merken.

Een enkele docent had wat praktische kanttekeningen. Zo gaf één docent aan dat het niet prettig is als klassen niet op een gelijk tijdstip beginnen. Na een lange busreis is het vervelend als een deel van de leerlingen dan nog een half uur moet wachten. Een andere docent wijst op het probleem van de afstand: zij kunnen nooit op tijd zijn vanwege de reistijd waardoor hun programma altijd wordt ingekort. Later beginnen en eindigen zou voor hen handig zijn.

De docenten vinden de inhoudelijke kwaliteit van de activiteiten en materialen over het algemeen zeer goed. Zij waarderen de aanvulling die deze materialen bieden op hun eigen lessen en lesmateriaal en zien het als verrijkend.

Verschillende docenten die lesgeven in het (v)mbo waarderen het dat materiaal goed geschikt is voor hun leerlingen. Zij gaven aan dat dit lang niet altijd het geval is bij onderwijsmateriaal dat maatschappelijke instellingen ontwikkelen. Andere docenten uit (v)mbo en praktijkonderwijs geven echter aan dat zij de programma's niet altijd op hun doelgroep vinden afgestemd. Opdrachten die leerlingen moeten maken zijn soms te moeilijk en er wordt in hun perspectief niet altijd rekening gehouden met de korte spanningsboog van hun leerlingen. Docenten die lesgeven in de havo en het vwo waren over het algemeen tevreden met de inhoudelijke kwaliteit van het materiaal en de activiteiten. Al is er ook

een enkele vwo-docent die ervaart dat leerlingen het materiaal juist wat te gemakkelijk en te weinig uitdagend vinden, en die het wenselijk vindt dat de informatie en vragen meer wordt toegesneden op deze doelgroep.

De docenten menen dat zowel de activiteiten als de materialen erg goed bruikbaar zijn (met uitzondering van de punten die hierboven zijn genoemd). De materialen die ProDemos ontwikkelt, vormen een belangrijke aanvulling op hun eigen materiaal. Ze geven docenten de mogelijkheid om thema's op een iets andere manier aan te bieden. De lesbrieven zijn kwalitatief goed, zeer goed uitvoerbaar en al meteen 'morgen' te gebruiken in het onderwijs. Docenten zouden graag meer van dit materiaal ontwikkeld zien worden (wat een duidelijke extra indicatie is voor de bruikbaarheid). Onderwerpen die zij daarvoor noemen zijn: 'democratie en andere bestuursystemen', en – een aandachtspunt dat nu nog wat onderbelicht blijft volgens sommige docenten – de vraag wat er gebeurt als de rechtsstaat onder druk komt te staan: welke consequenties zou dat bijvoorbeeld (kunnen) hebben voor minderheden? Bezoeken aan het Binnenhof plannen docenten vaak aan het einde van een periode dat zij lesgeven over politiek of staatsinrichting. Het bezoek aan het Binnenhof wordt dan vaak voorafgegaan door een les waar enkele aspecten van de parlementaire democratie worden behandeld. Hiervoor wordt soms ook materiaal van ProDemos gebruikt.

Ook de *vertegenwoordigers van gemeenten en provincies* geven aan dat zij ProDemos waarderen, en ook zij komen uit op een cijfer 8 of 9. *“Het is heel prettig dat zij ons ‘ontzorgen’. Zij nemen ons echt iets uit handen als het gaat om jongerenparticipatie tijdens verkiezingscampagnes. Wat zij kunnen bieden met hun netwerk en expertise is echt aanvullend op het bestaande aanbod.”* Men vindt de materialen inhoudelijk van hoge kwaliteit, goed bruikbaar en bovendien hard nodig. Het materiaal is gemakkelijk toegankelijk, bovendien gratis en er is de mogelijkheid om in te spelen op de lokale praktijk, met eigen casussen en foto's.

Verder is er waardering voor de kwaliteit van de begeleiders: een uitgebreid team van jonge, enthousiaste, aansprekende mensen voor de activiteiten voor jongeren zoals Democracy, en goede aansluiting op de praktijk door de inzet van mensen met ervaring als raadslid of griffier in de cursus 'Politiek Actief'. Wel worden er ten aanzien van de begeleiders enkele 'opletpunten' genoemd: er is verschil tussen de trainers, gebrek aan eigen ervaring met de politieke praktijk is een enkele keer een struikelblok en goed inspelen op de lokale

situatie is weleens lastig voor trainers 'van buiten'. In dat laatste geval is het belangrijk dat betrokkenen van binnen de gemeente aanwezig zijn bij de cursus. Ook het behouden van voldoende objectiviteit tegenover populisme is nodig: *"In de cursus zitten ook mensen die juist in de meer populistische politiek geïnteresseerd zijn. Het is belangrijk dat de begeleider daar geen waardeoordeel over geeft, maar uitgaat van 'dat is er'."*

Verder waardeert men de open, laagdrempelige cultuur en de bereidheid om mee te denken over nieuw aanbod (voor bijvoorbeeld een ouderenraad). De kwaliteit van wat dan vervolgens wordt opgeleverd is altijd goed. Tegelijk is ProDemos eerlijk genoeg om het ook aan te geven wanneer zij op een bepaald onderwerp onvoldoende kwaliteit kunnen leveren.

Eén van de respondenten ervaart dat het meedenken wel vaak leidt tot het aanreiken van vaste formats. *"Dus als wij iets innovatiefs willen, andersoortige activiteiten voor jongeren, dan zoeken we naar andere aanbieders. In verkiezingscampagnes willen we bijvoorbeeld jongeren direct bereiken, niet via hun school. Een Onderwijskrant is dan geen goed instrument, dan zijn meer digitale producten aansprekender, dan zoeken we naar vormen die meer voorop lopen en passen in het nu. De vraag is overigens wel of ProDemos dat per se moet willen: de neutrale manier van werken die zij nu hebben is juist een heel sterk punt, maar blijft die neutrale visie ook mogelijk in innovatievere activiteiten?"*

Ook een andere respondent verwijst naar de wens om te kunnen afwisselen: *"We doen nu twee jaar mee met Democracy en dat bevalt goed. Maar het kan zijn dat we over een tijdje andere keuzes gaan maken en weer op zoek gaan naar iets nieuws. Dat geldt ook voor de cursus 'Politiek Actief': we zouden die uiteindelijk wel zelf kunnen verzorgen. Elke vier jaar kiezen we sowieso voor iets totaal anders."* Dezelfde respondent wijst op de belangrijke rol van ProDemos in het zoeken naar en ondersteunen van een verbinding tussen de traditionele, representatieve democratie en de nieuwere vormen van democratie zoals de doe-democratie, en de netwerkdemocratie als aandachtspunt voor de toekomst.

De *samenwerkingspartners* geven aan dat zij niet altijd zicht hebben op alles dat ProDemos doet, maar dat wát zij kennen waarderen zij met een 7, 8 of 9. In de eerste plaats benoemen de samenwerkingspartners de diversiteit en uitgebreidheid van de activiteiten en producten: *"Het is veel wat ze doen!"* En: *"Er is in vijf jaar buitengewoon veel van de grond gekomen."* *"Ik vind het aanbod aan activiteiten en producten heel erg divers, en dan denk ik dat ik nog*

maar 20% zie van wat ze allemaal doen." Anderen geven aan dat zij bepaalde producten sterk vinden, zoals de Stemwijzer en de debatten die altijd goede evaluaties krijgen.

Als sterkste punt van ProDemos benoemen de respondenten uit deze groep expliciet het educatieve aspect, de interactieve werkwijze en het grote bereik onder scholieren. De kwaliteit van het aanbod kan rekenen op veel waardering: het is van hoog niveau, heel degelijk, en de authenticiteit die ProDemos kan bieden via de rondleidingen op het Binnenhof voor scholieren maakt jaloers. Het in het écht zien van 'de politiek' daar, zorgt voor extra betekenis en biedt daarmee een goede, vanzelfsprekende aanleiding voor leerlingen en andere deelnemers om verder na te denken over waar democratie nu eigenlijk over gaat. Hetzelfde geldt overigens voor de rechtbankbezoeken. Onderdeel van de kwaliteit is ook het enthousiasme van de medewerkers en de goede presentatoren.

Tot slot zijn het gebouw en de locatie sterke punten die door twee van de respondenten expliciet naar voren worden gebracht. *"Ook het gebouw waar zij zitten is goed, en de wijze waarop ze zichtbaar zijn in de stad."* (zie ook 4.2.4) Aandachtspunten zijn er, desgevraagd ook. Waar de ene respondent stelt veel waardering te hebben voor de manier waarop ProDemos jongeren weet aan te spreken via interactieve werkvormen, geven anderen juist mee dat zij het aanbod behalve kwalitatief degelijk ook een beetje 'saai' of 'niet zo hip' vinden. Om aansprekend te blijven voor jongeren zou het wat hen betreft 'wat spannender' kunnen, ook al gaat het om een serieus onderwerp dat secure vormgeving vraagt.

Eén van de respondenten licht zijn mening over het aanbod voor volwassenen – voor zover bij hem bekend – als volgt toe: *"Als ik rondkijk in de wereld van de debatcentra dan zie ik bij ProDemos geen ideeën die ik navolgenswaardig vind. Daarvoor kijk ik toch naar andere centra. Het werk dat zij doen door de democratische rechtsstaat onder de aandacht te brengen van scholieren is goed, maar als het er ook om gaat dat onderwerp landelijk bij een breder publiek aan te kaarten, dan kan er meer!"*

Ook voor de inhoudelijke focus komen enkele wensen en ideeën naar voren in deze interviews:

- meer aandacht voor Europa in relatie tot het Nederlandse parlementaire systeem,
- meer inspelen op urgente maatschappelijke discussies (zoals Islamitische scholen, de splitsing in de Turkse gemeenschap in Nederland,

- vluchtelingen, diversiteit),
- en meer aandacht voor het bevorderen van actief burgerschap door democratische initiatieven 'van onderaf' te stimuleren via discussie en advies.

Tot slot beoordelen de samenwerkingspartners ook de samenwerking positief, met een cijfer 7 of 8. Maar ook hier variëren de meningen enigszins van geheel enthousiast tot 'toch een aandachtspuntje': *"Ze zijn heel actief in het contact met andere organisaties, zoeken partners op en zorgen dat er goede samenwerkingsverbanden ontstaan die ook voor ons interessant zijn. Bovendien hebben ze een hoge gunfactor, merk ik. Over de praktische kanten van de samenwerking ben ik heel tevreden."* Tot: *"We zijn er heel tevreden over, maar willen als aandachtspunt graag meegeven: blijf wel openstaan voor andere (kleinere) organisaties!"*

Teruggekoppeld naar de prestatie-indicatoren voor 'waardering' (a) voor producten en activiteiten, en (b) van docenten en andere intermediairs kan de conclusie eenvoudig luiden: die waardering is er, in de hele breedte, met accent op de kwaliteit en het bereik van de educatieve programma's voor jongeren. Daarnaast worden enkele 'opletpunten' meegegeven waar ProDemos voor het toekomstig beleid rekening mee zou kunnen houden. Het sterkst komt daarbij naar voren: aandacht voor activiteiten voor volwassenen juist buiten Den Haag, en het actief blijven inzetten op vernieuwing in het aanbod, zowel waar het gaat om de werkwijze als om de aansluiting bij inhoudelijk actuele discussies.

4.2.3 Meetbare effecten

De derde set prestatie-indicatoren voor het Huis voor democratie en rechtsstaat in de projectbeschrijving (2009) bevat twee kernpunten:

- a. participatie aan instellingen die samenhangen met het functioneren van de democratie
- b. kennis van de democratische rechtsstaat, blijkend uit onderzoek (monitor democratie en burgerschap)

Beide indicatoren zijn moeilijk te meten. In deze paragraaf een overzicht van de onderzoeken die toch enig zicht bieden op de opbrengsten van ProDemos bij verschillende doelgroepen.

Monitor Burgerparticipatie

De in de projectbeschrijving genoemde monitor bestaat inderdaad, maar het is geen geschikt instrument om iets te kunnen concluderen over de opbrengsten van activiteiten van ProDemos waar het gaat om kennis of participatie in de democratische rechtsstaat.

De 'Monitor Burgerparticipatie' is een tweejaarlijks onderzoek dat ProDemos uitvoert sinds 2010 (Peeters, 2012; Bos, 2014; Domingo, 2016) om inzicht te krijgen in het beleid van gemeenten op het gebied van burgerparticipatie. Daarbij worden weliswaar ook enkele vragen voorgelegd die inzicht geven in de feitelijke, actieve burgerparticipatie in de zin van een bijdrage van burgers aan 'agendavorming' in de gemeentelijke politiek, maar er is geen verbinding met de activiteiten van ProDemos in de betreffende gemeenten. Dat betekent dat de gevonden effecten niet kunnen worden toegeschreven aan ProDemos.

Overigens is dit type beoogde effecten eigenlijk nooit in algemene zin aantoonbaar. Wel is het mogelijk om per deelprogramma uit het aanbod een systematische evaluatie te organiseren, waarin gericht aan deelnemers wordt gevraagd wat zij het 'opgestoken'. Voor enkele van de programma's van ProDemos is zo'n effectonderzoek gedaan.

Effectonderzoeken voor specifieke programma's

Onderzocht zijn de opbrengsten van het programma 'Politiek' voor vmbo-scholieren (Verbeek, 2012), de opbrengsten van het DemocratieLAB voor vmbo- en vwo-scholieren (Verbeek, 2015) en de effecten van de cursus Politiek Actief (Al Salman, 2016). Ook is nagegaan op welke manieren gemeenten burgers betrekken bij de lokale representatieve democratie (Al Salman, 2016).

Aan het onderzoek over *het programma 'Politiek'*, namen in totaal 614 leerlingen deel. Er waren 310 leerlingen die zowel de voor- als nametingsvragenlijst hebben ingevuld. De meeste leerlingen zaten in klas 4 van het vmbo, meestal vmbo-tl, en waren 15 of 16 jaar oud.

Gevonden positieve, significante effecten zijn er voor:

- objectieve kennis over parlement, partijen en politici
- subjectieve kennis: na het programma hebben leerlingen ook zelf het idee dat zij meer weten van de politiek in Nederland
- de intentie om met een politicus te gaan spreken

- politiek zelfvertrouwen: je eigen stem doet ertoe bij verkiezingen, en je hebt invloed op wat de regering doet

Er zijn geen significante effecten gevonden voor:

- participatie-intentie als geheel (afgezien dus van het in gesprek gaan met een politicus)
- vertrouwen in het eigen begrip van wat er speelt in de politiek in Nederland
- stem-intentie (de ruime meerderheid van de leerlingen gaf vooraf al aan dat zij zeker van plan waren te gaan stemmen)
- emoties: interesse in politiek, en cynisme ten opzichte van politiek

De leerlingen beoordelen hun dag in Den Haag erg positief en waren het meest onder de indruk van de ontmoetingen met bekende politici. Ze geven aan dat ze het interessant vonden om de Tweede Kamer en alles daar omheen in het echt te zien. De onderzoekster concludeert dan ook: *“De effecten zijn redelijk groot, zeker als men beseft dat ProDemos enkel een onderdeel vormt van een groot proces van politieke en democratische socialisatie.”* (Verbeek, 2012, p47)

Verbeek (2015) onderzocht tevens de effecten van *de interactieve tentoonstelling DemocratieLAB*. In dit onderzoek zijn zowel leerlingen uit het vmbo (n=440), als leerlingen uit het vwo (n=338) betrokken. Evenals in het onderzoek uit 2012 is een experimenteel design gebruikt waarmee vastgesteld kan worden dat de gevonden effecten daadwerkelijk voortkomen uit de gevolgde interventie. Via een vragenlijst (ook hier een voor- en nameting) is gekeken naar de effecten van het DemocratieLAB op gedrag, houding en kennis van jongeren ten opzichte van de thema's democratie, rechtsstaat en politiek. Democratisch gedrag is gemeten via vragen over: stem-intentie, participatie-intentie, praten over democratie, en praten over rechtsstaat. De houding ten opzichte van democratie, rechtsstaat en politiek is gemeten via vragen over: politieke interesse, perceptie van politiek, politieke emoties, politiek extern en intern zelfvertrouwen. De kennis over democratie, rechtsstaat en politiek is gemeten met subjectieve en objectieve kennisvragen. Er worden onder andere stellingen voorgelegd over democratie, en vragen gesteld over vrijheid van meningsuiting, recht op gelijke behandeling, recht om te staken, vrije verkiezingen of de trias politica en de rechten en plichten van een minister.

De antwoorden van de deelnemers aan het DemocratieLAB zijn afgezet tegen die van de controlegroep van leerlingen die deelnamen aan het programma Politiek (eveneens van ProDemos). De gevonden effecten gaan dus over een 'sterkere bijdrage aan gedrag, houding en kennis' dan via het programma Politiek. Het doorlopen van de tentoonstelling en opdrachten duurt ongeveer een uur, en is een keuzeonderdeel in het programma Binnenhof voor scholen.

Significant positieve effecten zijn gevonden voor:

- stem-intentie (bij zowel de vwo- als de vmbo-leerlingen)
- bepaalde aspecten van participatie-intentie (voor het vmbo: demonstreren, volgen van politici via internet, naar een discussie gaan over politiek, voor het vwo: deelnemen aan een handtekeningenactie)
- praten over democratie (bij de vwo-leerlingen)
- politieke interesse (bij vwo-leerlingen)
- bepaalde aspecten van de perceptie van politiek (beide groepen: leuk, belangrijk, en voor het vmbo ook: niet-stom)
- politieke kennis over gelijke behandeling (beide groepen)
- politieke kennis over vrijheid van meningsuiting (vwo)

Er werden op andere aspecten van kennis, houding en gedrag geen significante effecten gevonden. Zo was er bijvoorbeeld geen meetbaar effect op het politiek zelfvertrouwen van de leerlingen.

Ruim de helft van de leerlingen uit beide groepen was positief over het DemocratieLAB en vond het zowel leuk als leerzaam. Een kwart van de groep vond het echter saai of niet zo leuk. Een deel van de leerlingen vond dat er teveel opdrachten in korte tijd waren, en/of er soms teveel leerlingen bij hetzelfde onderdeel bezig waren waardoor de opdrachten chaotisch verliepen of niet afgerond konden worden. (Dat probleem is inmiddels opgelost).

Samengevat kunnen we over beide *programma's voor scholieren* concluderen dat zij positieve effecten hebben op kennis, houding en gedrag van deelnemers tegenover (deelname) aan politieke processen in de democratische rechtsstaat. Het verdient aanbeveling om dergelijk onderzoek ook uit te voeren voor de andere scholierengroepen en -programma's die ProDemos aanbiedt.

Ook de effecten van de cursus Politiek Actief zijn onderzocht (Al Salman, 2016-a). Doel van de cursus is het vergroten van de kennis van burgers over de

lokale politiek, en om hen te stimuleren tot politieke participatie in hun eigen gemeente. De cursussen worden georganiseerd in samenwerking met gemeenten. De opbrengsten zijn gemeten via een voor- en nametingsvragenlijst die beide zijn beantwoord door 59 deelnemers uit drie verschillende gemeenten.

Er zijn positieve effecten gevonden voor:

- objectieve politieke kennis
- subjectieve politieke kennis
- participatie-intentie ten opzichte van de lokale politiek
(NB: voor institutionele participatie was er effect op de intentie om actief te worden/blijven in een politieke partij en/of om te werken in een steunfractie)
(NB: voor niet-institutionele participatie zijn er kleine effecten op bereidheid petities te tekenen of te starten, een demonstratie te organiseren en/of lid te worden van een actiegroep, hier gaat het echter over dat het 'minder onwaarschijnlijk' is geworden dat deelnemers dergelijke activiteiten gaan doen).
- politiek zelfvertrouwen: deelnemers hebben meer het idee dat zij in staat zijn om te participeren in de politiek dan voor de cursus
- subjectieve beheersing van politieke vaardigheden (lobbyen en debatteren)
- vertrouwen in de (lokale) politiek
- er is bovendien sprake van minder politiek cynisme
(NB: de deelnemers zijn minder cynisch over de integriteit van politici, en instituties, lokale politieke processen en de competentie van politici en lokale politieke processen)

Uit de antwoorden op de evaluatievragen komt naar voren dat een deel van de deelnemers vooral meedoet omdat zij hun algemene ontwikkeling willen verbeteren en niet zozeer vanuit het perspectief om zelf politiek actief te worden. Dat verklaart mogelijk het geringe effect op de participatie-intentie, waar dat toch juist de kerndoelstelling van de cursus is.

Gelet op de indicatoren a) en b) uit de projectbeschrijving van 2009, kan echter worden geconstateerd dat de cursus Politiek Actief een bijdrage levert op beide aspecten: zowel de grotere bereidheid om te participeren, als de grotere kennis en het grotere vertrouwen in de politiek zijn belangrijke voorwaarden voor het draagvlak van de democratische rechtsstaat. En juist dat is het achterliggende doel geweest voor de oprichting van het Huis voor democratie en rechtsstaat.

De onderzoekster doet ook aanbevelingen voor vervolgonderzoek, waaronder een onderzoek naar de effecten van de cursus op de langere termijn, zodat ook de opbrengsten voor het daadwerkelijk meer gaan participeren in beeld gebracht kunnen worden (Al Salman, 2016-a, p16).

Al Salman heeft naast deze effectstudie ook een explorerend onderzoek uitgevoerd naar de wijze waarop gemeenten burgers actief betrekken bij de lokale representatieve democratie (Al Salman 2016-b). De samenvattende conclusie van dit onderzoek luidt: *“Gemeenten zijn vooral actief op het gebied van opkomstbevordering. Ze organiseren ook veel kennismakingsactiviteiten tussen inwoners en raadsleden. Gemeenten zijn minder actief met betrekking tot het informeren van inwoners over de werking van de gemeentepolitiek, en alleen een klein deel onderneemt activiteiten om raadsleden te werven.”* Het onderzoek bevat ook, op basis van een telefonische rondvraag, ideeën voor (griffiers) in gemeenten over de manieren waarop zij inwoners kunnen informeren, en/of raadsleden zou kunnen werven. De bevraagde gemeenten geven aan dat er veel belangstelling is voor cursussen, Gast van de Raad-programma's en informatiebijeenkomsten.

Samengevat is de conclusie over de opbrengsten van de *programma's voor volwassenen*: er is via het onderzoek van Al Salman (2016-a) een goede indruk van de effectiviteit van de cursus Politiek Actief voor de indicatoren kennis en participatie-intentie. Het effect op daadwerkelijke participatie is echter nog niet onderzocht, noch de effecten van andere programma's van ProDemos voor volwassenen, zoals de debat- en collegereksen.

Bij ProDemos is er zeker de behoefte om dieper inzicht te krijgen in de kwaliteit en opbrengsten van de programma's. Dat komt ook naar voren in het interview: *“Dat is één van de redenen waarom we nu met de Universiteit van Amsterdam (UvA) een onderzoeksprogramma gaan opzetten over politieke socialisatie van jongeren. Aan de UvA is onlangs een AIO aangenomen die dat onderzoek de komende vier jaar gaat doen. Doel is om meer in de breedte in beeld te krijgen van wat we teweegbrengen. Verder zoeken we naar meer houvast in het wetenschappelijk onderzoek, via bijvoorbeeld ook literatuurstudie, in de vorm van ankers voor het borgen van de kwaliteit van programma's die we bieden. De wetenschappelijke inzichten in wat bewezen effectief is, kunnen we dan vervolgens gebruiken om onze programma's in te*

richten. Dat hebben we een aantal keren met losse programma's gedaan, nu gaan we dat heel systematisch doen."

Ook inzicht in 'wat werkt' voor volwassenen die intrinsiek wel gemotiveerd zijn om te participeren, maar dat nog niet doen, is in voorbereiding: *"Voor de lokale programma's zijn we in gesprek met de Universiteit Twente over gezamenlijk onderzoek naar de lokale pilots, en of daar ook specifieke dingen in te vinden zijn: wat kun je daaruit leren om de methode die we hier in Den Haag gebruiken, ook lokaal te kunnen toepassen? Daar zit een belangrijke borging van kwaliteit in."*

4.2.4 Meerwaarde en opbrengsten volgens stakeholders

Ook aan de stakeholders is in de interviewronde gevraagd naar de waargenomen opbrengsten en/of meerwaarde van ProDemos.

Docenten

Het meten van opbrengsten van materialen die ProDemos ontwikkelt, vinden de docenten lastig omdat zij die materialen inzetten als onderdeel van hun lessen, in samenhang met andere activiteiten. Op die manier is niet meer te benoemen welke opbrengsten precies met de materialen van ProDemos worden bereikt.

De docenten hebben wel enig zicht op de opbrengsten van de activiteiten rondom een bezoek aan een gemeentehuis, rechtbank en vooral het Binnenhof. Het bezoeken van de Tweede Kamer, het zien van Kamerleden, de Ridderzaal, gemeenteraadsleden en een rechtszaak is volgens de docenten van onschatbare waarde voor de politieke vorming van leerlingen. Ondanks dat de meeste leerlingen in eerste instantie denken dat zij het bezoek saai zullen vinden, waarderen zij het achteraf juist enorm dat zij hebben kunnen rondkijken op het Binnenhof. Zelf door de gebouwen lopen en van dichtbij Kamerleden, ambtenaren en ministers aan het werk zien, is voor veel leerlingen erg leuk en leerzaam. Zij ervaren zo hoe benaderbaar deze 'hoge heren in Den Haag' zijn. Een hoogtepunt van elk bezoek is het treffen van een Kamerlid of minister op het Binnenhof zelf. Dit maakt politiek voor leerlingen echt levend. Het belang van deze activiteiten staat voor de docenten dan ook vast. Zonder de begeleiding van ProDemos zouden de meeste docenten niet in staat zijn om Den Haag te bezoeken omdat de organisatie te ingewikkeld zou zijn en wellicht ook te duur. Zonder ProDemos zouden volgens de docenten veel leerlingen

nooit de belangrijke instituties van de democratische rechtsstaat van nabij zien.

Gemeenten en provincies

Bij de vraag naar opbrengsten van ProDemos aan medewerkers van gemeenten en provincies refereren zij aan drie verschillende activiteiten: het aanbod voor leerlingen, de cursus Politiek Actief en (eenmaal) de cursus voor zittende raadsleden. Die laatste cursus zorgt in elk geval voor kennisverrijking van de raadsleden en is in het belang van het werk dat zij doen, geeft de betreffende respondent aan.

Het meest concreet zijn de opbrengsten voor de cursus 'Politiek Actief': die heeft in de gemeente Oss in elk geval al een nieuw raadslid en drie of vier burgerleden opgeleverd, plus voor een aantal deelnemers lijstjes naar lijsten van politieke partijen voor de verkiezingen van komend jaar. Ook in Kapelle zijn er al mensen die zich hebben aangemeld om actief te worden binnen een politieke partij (of als lid van het stembureau). Anderen benoemen de opbrengsten in iets algemenere termen: er zijn veel mensen bereikt, de cursus versterkt de band tussen burgers en de lokale politiek, en de kennis verspreidt zich vanzelf ook breder in de eigen kringen van de deelnemers.

Dat laatste geldt ook voor de activiteiten voor jongeren: bij een jeugdgemeenteraad zitten er ook ouders en grootouders op de tribunes die langs deze weg bereikt worden met (meer) kennis over democratie. En ook al zijn de opbrengsten niet zo gemakkelijk uit te drukken in harde cijfers, ook het feit dat er vraag blijft naar het aanbod wijst op de meerwaarde ervan, stelt één van de respondenten: *“Je kunt niet verwachten dat door de activiteiten meer jongeren naar de stembus gaan bij de volgende verkiezingen voor de Provinciale Staten. Maar we werken nu 3½ jaar met ProDemos samen, en na elke evaluatie komt er een vervolgoopdracht: de politieke partijen zien dus zeker een meerwaarde van de activiteiten voor jongeren. Ze moeten weten waarover het gaat in de Provinciale Staten, dat is je legitimering. De commissarissen hebben daar zelf een rol in, maar het is nodig om breder te investeren in de politieke betrokkenheid van jongeren.”*

Samenwerkingspartners

Een relevante opbrengst voor de samenwerkingspartners is dat de samenwerking leidt tot goed bezochte activiteiten waarin het gezamenlijke 'verhaal' helder over het voetlicht komt:

- *“De meerwaarde is dat de samenwerking het werk van de Raad van State, toch altijd wat mystiek, toegankelijker maakt voor het grote publiek.”*
- *“Zo’n 8% van onze bezoekers heeft het afgelopen halfjaar een combi-ticket geboekt.”*
- *“We organiseren jaarlijks gezamenlijk de Grondwetdag, met daarbij een jongeren-event. Dat gaat heel goed. We zijn van plan dat nog verder te ontwikkelen en om meer mensen te betrekken.”*

De respondenten schatten bovendien in dat de activiteiten op zich een meerwaarde hebben voor het bereiken van de beoogde doelen ‘kennis over en actieve participatie aan de democratische rechtsstaat.’ Het vaakst komt daarbij het grote bereik onder jongeren, en het belang daarvan, naar voren:

- *“Ik kan me niet voorstellen dat het ontvangen van jongeren zoals ProDemos dat nu doet geen effect zou hebben, dat het niet zou helpen om de kloof te overbruggen. Het Binnenhof zelf zien verkleint toch de afstand tot de politiek. En ProDemos doet dat echt goed. Hopelijk helpt het allemaal om te zorgen voor meer maatschappelijke en politieke participatie.”*
- *“Ik denk zeker dat de activiteiten van ProDemos iets opleveren vooral voor leerlingen. Ik geloof dat jongeren er iets van meenemen als ze snappen waarom dingen gebeuren. Als je dat bereikt, is de meerwaarde daarvan dat je jongeren zelf actief kunt maken.”*

Ook de programma’s voor volwassenen dragen, naar de mening van de samenwerkingspartners bij aan het bereiken van de doelen:

- *“De Nacht van de Dictatuur ziet er goed uit en loopt goed qua publieke belangstelling. Op die manier trek je met een wat lichter programma wel veel mensen, die nadenken over het thema ‘democratie.’ Het is toch goed om je vanuit ‘het negatief van de democratie’ af en toe te realiseren hoe onhandig het is om in een dictatuur te moeten leven.”*
- *“ProDemos is er heel goed in om mensen duidelijk te maken waar democratie over gaat en wat daarbij komt kijken, zoals dat je afwegingen moet maken en compromissen moet sluiten. En daarmee bereiken ze mensen op alle opleidingsniveaus.”*

Tot slot noemt één van de respondenten een meer specifieke meerwaarde:

- *“ProDemos is ook een toeristische trekpleister geworden, een soort VVV van de democratische rechtsstaat, de residentie. Ze zitten op een mooie plek, en*

samen met de bookshop en café Dudok vormen ze de start voor stadswandelingen en rondleidingen. Ook voor buitenlandse toeristen is het interessant om te zien waar het landsbestuur bijeenkomt.”

Samengevat: zowel de beleidsmakers als de stakeholders zijn, op basis van hun ervaringen, van mening dat de activiteiten en producten van ProDemos bijdragen aan het bereiken van de doelstellingen. Daarnaast zijn er op kleine schaal resultaten uit effectmetingen van drie van de programma's die aantonen dat er sprake is van het bevorderen van de kennis en van (bepaalde aspecten van) de participatie-intentie van deelnemers. Om de effecten goed, op langere termijn en voor meerdere programma's, in beeld te kunnen brengen is echter meer en uitgebreider onderzoek nodig. ProDemos heeft hierop geanticipeerd en het initiatief genomen voor verdiepend, langlopend onderzoek in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam en de Universiteit Twente.

4.3 Risico's en belemmeringen volgens de beleidsmakers en uitvoerders

Aan de vertegenwoordigers van de departementen van BZK en V&J, aan ProDemos is gevraagd welke belemmeringen en/of risico's zij zien voor de organisatie. Aan de stakeholders is die vraag niet expliciet voorgelegd, maar in de interviews brengen zij wel enkele aandachtspunten ter sprake. In deze paragraaf een overzicht per risicofactor omdat veel van deze risico's, belemmeringen of aandachtspunten door meerdere betrokkenen worden gesignaleerd.

Huisvesting

In het gesprek met de medewerkers van het ministerie van BZK komt naar voren dat er aanvankelijk grote zorgen waren over de huisvesting. In de planfase was sprake van een nieuw en speciaal ontworpen gebouw, maar daarvoor was onvoldoende budget beschikbaar. ProDemos is vervolgens gestart op de bovenverdieping van de huidige locatie aan de Hofweg, een vrij oud gebouw dat niet berekend is op grote (scholen)groepen. Inmiddels echter zijn er meerdere verdiepingen vrijgekomen en voor ProDemos in gebruik genomen.

Ook de medewerkers van het ministerie van V&J benoemen de grootse huisvestingsplannen van de beginfase en de financiële stabiliteit als mogelijke risicofactor die inmiddels juist is omgezet in een voordeel: *“Uiteindelijk was er*

geen geld voor een nieuw gebouw, maar er is inmiddels wel heel goed gebruik gemaakt van de mooie ideeën die er toen lagen. Met de beschikbare middelen zijn veel zaken toch gerealiseerd, goedkoper en meer ‘down to earth’ maar zonder afbreuk te doen aan het educatieve element.”

Ook ProDemos zelf beschouwt het als een voordeel (van wat eerst een nadeel leek) dat nu *“een groter deel van het budget besteed is aan activiteiten in plaats van aan stenen.”*

Capaciteit en renovatie Binnenhof

Een risico voor de toekomst is de voorgenomen renovatie van het Binnenhof, waardoor minimaal vijf jaar lang de Eerste en/of Tweede Kamer elders worden ondergebracht. *“Het is een uitdaging hoe dan de rondleidingen voor scholieren vorm moeten krijgen.”* Het is wel een onderwerp dat ook de aandacht heeft van de kamer zelf en van de minister van Wonen en Rijksdienst (Stef Blok), zo blijkt uit de brief van 26 april 2016 aan de Tweede Kamer. (kst 34 293, nr 19, p2)

Het is ook een knelpunt dat de medewerkers van ProDemos bezighoudt: ten eerste gaat het dan om de huidige capaciteit op het Binnenhof voor de ontvangst van groepen, en ten tweede om de vraag hoe de bezoekersaantallen op peil gehouden kunnen worden als straks het Binnenhof wordt gerenoveerd: *“De renovatieperiode is behoorlijk onhandig gezien de opdracht voor ProDemos.”*

Smalle financiële basis

Een derde aandachtspunt is de financiële basis van ProDemos. De Visitatiecommissie in 2014, en de medewerkers van BZK signaleren dat ProDemos sterk afhankelijk is van de vaste subsidie (en extra opdrachten) vanuit het ministerie van BZK. De Visitatiecommissie deed de suggestie om de contacten uit te breiden tot andere departementen, zoals bijvoorbeeld de ministeries van SZW en OCW. Uit een gespreksronde die daarna door BZK en ProDemos gezamenlijk is uitgevoerd *“blijkt dan toch dat deze ministeries weliswaar veel waardering hebben voor het werk van ProDemos, maar dat zij zichzelf geen grote projecten met ProDemos zien doen in de toekomst.”* Het vinden van een bredere financiële basis, zoals geadviseerd door de Visitatiecommissie zou ook volgens de respondenten vanuit het ministerie van V&J zeker zinvol zijn. Al lijkt dat nog niet heel gemakkelijk, en kost het veel energie en tijdsinvestering. Bovendien worden sommige van de mogelijke

partners (het Openbaar Ministerie, het College van de Rechten van de Mens) ook zelf al gefinancierd door het Ministerie van V&J: *“Wellicht belangrijker is de onafhankelijke, politiek-neutrale positie van ProDemos en dat kan ook met één of enkele financiers zoals in de huidige situatie”.*

Reisafstand en zichtbaarheid in het land

Voor ProDemos is ook de reisafstand voor een deel van de scholen een belangrijk aandachtspunt. Het maakt dat het bereik van scholieren niet evenredig over het land is gespreid: *“Scholen die van verder komen, komen relatief minder.”* Een vergoeding voor de reiskosten is in de beginfase wel overwogen, maar dat is te kostbaar en waarschijnlijk geen echte oplossing voor het probleem.

Ook dat is een punt dat door andere gesprekspartners naar voren wordt gebracht. Zo geeft één van de stakeholders aan: *“Omdat veel activiteiten in Den Haag georganiseerd worden is het voor scholen buiten de Randstad soms lastig deze te bezoeken. De lokale activiteiten van ProDemos zijn bij veel docenten een stuk minder bekend.”*

Contacten opbouwen op locatie is arbeidsintensief én niet per se stabiel

Een knelpunt in het streven naar meer landelijke zichtbaarheid en bereik is voor ProDemos de grote inspanning die nodig is om goede samenwerking met lokale politici en bestuurders te bereiken. De aanbeveling van de Visitatiecommissie is weliswaar om daarin ook de VNG een rol te laten spelen, maar om echt activiteiten in/met de gemeenten en provincies te kunnen organiseren is persoonlijk contact nodig met de betrokkenen: griffiers, burgemeesters, raadsleden etc. *“Zij zullen zeker onze missie delen, of zij daarvoor verantwoordelijkheid zien en nemen is iets anders. Als je eenmaal in gesprek bent, dan lukt dat. Alleen kost dat veel gesprekken, en dus veel tijd per gemeente.”*

Uit de interviews met één van de vertegenwoordigers van gemeenten en provincies komt een extra aandachtspunt naar voren: *“Nu doen we twee jaar mee met Democracy en dat bevalt goed, maar het kan zijn dat we over een tijdje weer op zoek gaan naar iets nieuws. Dat geldt ook voor de cursus Politiek Actief. Elke vier jaar kiezen we voor die doelgroep sowieso iets totaal anders.”* Anders gezegd: wat is opgebouwd, lijkt ook weer vrij gemakkelijk te kunnen verdwijnen. Een reden te meer om te blijven streven naar vernieuwing: ook

‘innovatie’ en ‘aansprekend blijven voor jongeren’ zijn aandachtspunten die in de interviews regelmatig worden genoemd.

4.4 Toekomstperspectieven en -adviezen

Vanuit de evaluatie over de afgelopen vijf jaar komen bij de verschillende respondenten vanzelfsprekend ook ideeën, perspectieven en adviezen naar voren die zij ProDemos zouden willen meegeven voor de toekomst. We presenteren hieronder eerst een overzicht van de opmerkingen van de beleidsmakers en de verschillende groepen stakeholders, en komen tenslotte uit bij de ambities zoals de medewerkers van ProDemos die zelf formuleren.

In antwoord op de vraag of er in de afgelopen periode verschuivingen zijn geweest in de doelstellingen voor ProDemos geven de medewerkers van BZK aan dat de kerndoelen en beoogde effecten nog steeds als een paal boven water staan. Het gaat dan om: bewustwording bij de Nederlandse bevolking in het algemeen, en bij jongeren in het bijzonder op het gebied van democratie, rechtsstaat en actief burgerschap. *“Er is nog een wereld te winnen in de representatieve democratie en de bewustwording van democratische waarden. Daar heeft ProDemos de handen vol aan voorlopig.”*

Wel brengt het ministerie van BZK voor de toekomst enkele nieuwe accenten aan in de doelgroepen en het type activiteiten.

- Zo zouden de doelgroepen ‘politieke ambtsdragers’ en ‘mensen die geïnteresseerd zijn om politiek actief te worden’ vanuit het perspectief van het stimuleren van de lokale democratie in al zijn facetten meer aandacht moeten krijgen dan nu gebeurt.
- Ook zou een grotere rol genomen moeten worden in het publieke debat: *“BZK vraagt nadrukkelijker van ProDemos om zich, niet alleen voor jongeren, maar juist ook voor volwassenen en op locatie, te richten op de intrinsieke democratische waarden. De aanleiding daarvoor zijn de groter wordende tegenstellingen in de samenleving. De wens is dat ProDemos óók een rol gaat spelen in het debat over actuele onderwerpen zoals de vluchtelingenproblematiek, door op het moment dat er iets gaande is het land in te trekken en mensen daarover met elkaar in gesprek te brengen.”*

Verder formuleert BZK als belangrijke opdracht voor de toekomst dat ProDemos de samenwerking met andere ministeries en maatschappelijke

partners verbreedt. De beleidsmakers achten dat zowel inhoudelijk van belang, als relevant voor een stabiele financiële basis. Enkele concrete mogelijkheden die daarbij genoemd worden, zijn:

- Een grotere rol voor ProDemos in de uitvoering van de lessen voor nieuwkomers in het kader van hun participatieverklaring. ProDemos heeft materiaal ontwikkeld voor deze cursussen, gemeenten kunnen daar gebruik van maken. Zij zouden echter ook de expertise van ProDemos kunnen inhuren voor de uitvoering daarvan. Dat gebeurt nog niet. De mogelijkheid, en de expertise die ProDemos hiervoor in huis heeft, zou nadrukkelijker onder de aandacht gebracht kunnen worden van de departementen van SZW en OCW, en van de gemeenten.
- Het creëren (of uitbouwen) van allianties met andere organisaties en instituten, zoals de defensiemusea, de Anne Frank Stichting, College voor de Rechten van de mens etc. Overigens is daarbij het behouden van de neutrale, objectieve, onafhankelijke positie (en het bijbehorende imago) wel een voorwaarde.

Ook acht het ministerie van BZK het van belang om na te gaan of in de komende jaren, via onderzoek, meer inzicht kan komen in de impact van de inspanningen van ProDemos op langere termijn, en op eventuele mogelijkheden om die impact verder te vergroten.

Tot slot luidt het advies voor de periode waarin het Binnenhof gerenoveerd wordt:

- Het mag in de komende periode wat vernieuwender en pro-actiever. Juist ook de voorbereiding op die renovatieperiode kan goed benut worden voor het ontwikkelen van nieuwe aanpakken en materialen die juist op locatie kunnen worden ingezet.
- Grijp meer momenten gedurende het jaar aan om de onderwerpen 'democratie' en 'rechtsstaat' over het voetlicht te brengen, via - al bestaande en nieuwe - samenwerkingsrelaties.

“Er is veel opgebouwd, er is veel goodwill. Het Huis staat er, maar kan nog worden uitgebreid. En er is nu ruimte om vernieuwende dingen uit te proberen en om binnen de huidige doelstellingen pro-actiever te werk te gaan.” De suggestie daarbij is om een 'vernieuwingsbudget' in de begroting op te nemen.

Voor de medewerkers van het ministerie van V&J staat eveneens voorop dat ProDemos veel heeft bereikt. *“Hulde voor ProDemos. Ik heb nog nooit een project meegemaakt dat zo goed loopt. Binnen een paar jaar stond het Huis er gewoon. Iedereen is met veel energie en enthousiasme aan de slag en er is van alles voor elkaar gebokst.” “De strategie om zich op verschillende doelgroepen te richten, met verschillende activiteiten en producten is goed.” “De aanpak van het zélf-ervaren werkt. Dat doet ProDemos goed!”*

En ook zij geven desgevraagd een aantal adviezen voor de toekomst:

- Het is wenselijk om ook een werkvorm te ontwikkelen die specifiek gaat over de kernwaarden van de democratische rechtsstaat.
- Het zou een goede toevoeging zijn wanneer er kwalitatief-inhoudelijke beschrijvingen worden gemaakt van de verschillende programma's (onder meer zodat in beeld komt in hoeverre daar al aandacht is voor de kernwaarden).
- Er kan nog (veel) meer gebeuren in het aanbod 'op locatie.'
- Waar het gaat om de wens van ProDemos om meer te doen aan onderzoek is goede samenwerking met universiteiten de meest geschikte route. Het is belangrijk dat ProDemos zelf de focus houdt op kennisverspreiding. Vanzelfsprekend is daarvoor ook een kennisbasis nodig, maar dat hoeft niet in de vorm van een onderzoekspoot.
- Het kan goed werken om af en toe iemand in te huren die weer eens nieuwe dingen bedenkt.

Stakeholders

De docenten zijn vooral benieuwd hoe de activiteiten eruit zullen zien als het Binnenhof verbouwd wordt. Zij hopen van harte dat het fysieke bezoek zal blijven bestaan. Verder hopen sommige docenten dat ProDemos haar activiteiten verder uitbreidt richting de thematiek van oorlog en vrede en bezoeken aan onder andere het Vredespaleis gaat aanbieden. Daarnaast stellen docenten voor om meer interactie tussen leerlingen en Kamerleden mogelijk te maken. Bijvoorbeeld door leerlingen persoonlijke vragen aan Kamerleden te laten voorbereiden en stellen of door een prijsvraag uit te schrijven waarbij een 'meeloopdag' met een Kamerlid gewonnen kan worden.

De medewerkers vanuit *gemeenten en provincies* komen samen tot de volgende adviezen voor de toekomst: in elk geval een goede dialoog met het onderwijs behouden en net als nu blijven meedenken over het aanbod en de behoeften

daarvoor bij de gemeenten. *“Voor mijn vragen is er altijd voldoende aanbod. En voor die vragen waarop zij nu eerlijk aangeven dat zij dat niet hebben of kunnen, is het aan hen om te bepalen of zij daar wel of niet iets op willen aanbieden. Ik neem aan dat zij die vragen zelf inventariseren.”*

Maar naast het doorgaan met de zaken die nu al goed zijn, adviseren alle respondenten ook om door te groeien en open te staan voor vernieuwingen. Zij noemen daarbij verschillende concrete voorbeelden:

- het ontwikkelen van een app die kinderen ook thuis kunnen gebruiken om - zoals in het programma voor basisscholen - een stad te bouwen. *“Dat biedt misschien ook mogelijkheden om via de kinderen ook hun ouders te benaderen.”*
- een grotere rol in het participatietraject voor migranten en asielzoekers, bijvoorbeeld door daarvoor in samenwerking met Vluchtelingenwerk materialen te ontwikkelen.
- op zoek gaan naar “vooruitgeschoven posten verre provincies”, via samenwerking met lokale partners (zoals die al bereikt is in Zeeland)

Voor de periode van renovatie van het Binnenhof brengen de respondenten de volgende ideeën naar voren:

- de Eerste en Tweede Kamer óók blijven bezoeken in hun tijdelijke onderkomens
- op zoek naar alternatieve locaties zoals het Vredespaleis
- het bouwen van een mini-Binnenhof, een soort politiek theater, in de vorm van een trailer die ook door het land kan reizen (juist ook voor de scholen waarvoor de afstand tot Den Haag een belemmering vormt)
- de verbouwing in schema zetten, inclusief de verschillende stappen en de gevolgen daarvan, aangevuld met prikkelende vragen over het hoe en waarom van de renovatie
- als één van de weinigen af en toe tóch toegang bieden tot de verbouwde gedeeltes, en daaraan een prijsvraag verbinden

Ook de *samenwerkingspartners* zijn het erover eens dat ProDemos moet blijven bestaan, en in elk geval ook moet voortgaan op de ingeslagen weg, met het huidige, goede kwaliteitsniveau en de educatieve focus, de breedte aan activiteiten voor verschillende doelgroepen en het grote bereik onder jongeren. In aanvulling daarop zijn er wel nog inhoudelijke suggesties (die deels al eerder aan de orde kwamen):

- meer aandacht voor Europa
- aansluiting op burgerschapseducatie en wereldburgerschap
- verbinding met ontwikkelingen in het buitenland
- vernieuwing via het aanbieden van digitale lespakketten die eenvoudig downloadbaar zijn vanaf de website
- nog meer midden in de samenleving komen
- het opnemen van een voortrekkersrol in de wereld van de debatcentra voor het thema democratie en rechtsstaat. *“Ook al is Den Haag een logische plek voor dergelijke debatten, door samen te werken met de andere landelijke debatcentra kan meer reuring, publiciteit worden bereikt, en daarmee een grotere deelname.”*

Als alternatieven gedurende de verbouwingsperiode van het Binnenhof denken de samenwerkingspartners aan:

- ‘de democratie laten zien waar die in het echt plaatsvindt’ zou voorop moeten blijven staan (met behulp van bussen, een dependance en/of simulatie)
- het behouden van de VVV-functie en het blijven bezoeken van de historische gebouwen die wel bereikbaar zijn (de Hofvijver, het Mauritshuis, of om het Binnenhof heen lopen)
- een schaduwparlement voor jongeren samenstellen
- een virtual reality-Dtour alsof je echt door de Tweede Kamer of het Binnenhof loopt⁵, eventueel inclusief speelse elementen als ‘stel een vraag aan de minister president’
- collectiestukken tentoonstelling die anders in de opslag verdwijnen (zoals de echte Tweede-Kamerstoelen en misschien zelfs de troon uit de Ridderzaal): *“Dan heb je het wow-effect van het echte.”*
- alle leden van de Eerste en Tweede Kamer inzetten om in elk geval twee keer per jaar een half uurtje live vragen van scholieren te komen beantwoorden
- heel goed bewaken dat de huidige soepele samenwerking met de staf van de Tweede Kamer intact blijft: *“De staf is nu snel, gemakkelijk en enthousiast bereid om zaken te regelen, zoals toegang tot de verschillende*

⁵ Een historisch 3D-model is inmiddels ontwikkeld, waarmee een deelnemer virtueel door het Binnenhof kan wandelen in vier verschillende periodes uit de geschiedenis.

zalen. Dat loopt heel soepel, maar dat kan ingewikkelder worden als alles uit elkaar geslagen wordt.”

In deze paragraaf tot slot de toekomstvisie van de *medewerkers van ProDemos* zelf. In hun ambities voor de komende vijf jaar komen vrijwel alle aandachtspunten van de beleidsmakers en stakeholders ‘als vanzelf’ terug:

- Verder groeien in bereik, door via lokale partnerschappen een vermenigvuldigingseffect te organiseren. *“Samen met de gemeenten en met behulp van de middelen en materialen die wij hen kunnen verschaffen, kun je met het bestaande budget meer mensen bereiken. In die samenwerkingsverbanden zouden we ook meer structureel budget van gemeenten kunnen/willen aanboren.”*
- Meer samenwerking met maatschappelijke instellingen zoals Resto van Harte, de Stichting Lezen en Schrijven. *“Het zou mooi zijn als meer maatschappelijke instellingen en verenigingen waar mensen samenkomen het als hun taak gaan zien de democratische waarden uit te dragen. We zijn bezig met die missie, met mensen daarvan overtuigen. Een mooie uitdaging voor de komende jaren, en een van de weinige manieren waarop we het toch voor elkaar kunnen krijgen juist die mensen te bereiken die nu ver afstaan van ‘de politiek.’”*
- Verder uitbouwen van de samenwerking met rechtbanken, zodat de rechtbanken die zich tot nu toe nog niet openstellen voor publiek, of die dat alleen in hele kleine aantallen doen, ook groepen gaan ontvangen.
- Een groter bereik in de lagere niveaus van het vmbo en het mbo en voor scholen die ver moeten reizen naar Den Haag. *“We bereiken weliswaar alle onderwijsniveaus nu, maar de lagere niveaus van het vmbo en het mbo toch het minst. Hetzelfde geldt voor scholen die lang moeten reizen om in Den Haag te komen. Voor deze groepen bieden we daarom gastlessen aan op locatie, of bijvoorbeeld het gemeentehuis. Ook daarin moeten we nog doorgroeien.”*
- Doorgroeien in het bereik van ‘moeilijk bereikbare groepen’, en met de workshops die ontwikkeld zijn/worden met het COA en voor inburgeraars.

- Op peil houden van de kwaliteit (naast alle groei). *“Het blijft een belangrijke factor of de mensen goed opgeleid zijn en of wij de interne scholingsprogramma’s goed op orde hebben. Het is onder andere heel belangrijk dat al onze begeleiders doordrongen zijn van de ervaringsgerichte manier van werken die de kern vormt van de programma’s. Het stellen van reflectieve vragen is daarin essentieel. Dat zorgt ervoor dat deelnemers echt actief gaan nadenken.”* Er zijn overigens ook nu al interne procedures om die kwaliteit te monitoren: *“Mensen van de dienst educatie zitten bij groepen begeleiders om te evalueren wat goed gaat en wat beter kan in de programma’s en in de uitvoering.”*
- Inhoudelijke aandacht voor ingewikkelder thema’s en onderwerpen, zoals ‘Europa’. *“We hebben wel aparte programma’s gehad voor scholen, maar die hebben we ook weer afgeschaft omdat daar weinig belangstelling voor was. Dat is begrijpelijk: als je naar Den Haag komt, dan kom je daarvoor, niet zozeer voor Europa. En wij zitten nu eenmaal niet in Brussel of Straatsburg. Toch moeten we Europa als integraal onderdeel van onze democratische rechtsstaat weer een plek zien te geven in onze programma’s. Je wilt dat niet doen vanuit EU-propaganda, maar we moeten op zoek naar de opvattingen die daarover leven, en leerlingen helpen daarin positie te kiezen. En dat is met zo’n onderwerp best ingewikkeld.”*
- Een positie innemen als kenniscentrum. *“We merken dat steeds meer organisaties bij ons aankloppen voor adviezen en het ontwikkelen van materialen, waaronder ministeries, maar ook bijvoorbeeld de Algemene Rekenkamer en voor de Nationale Ombudsman.”*
- Verstevigen van het wetenschappelijk fundament voor onze activiteiten. *“Daarvoor zoeken we naar samenwerking met universiteiten. Onderzoek is belangrijk de komende jaren. We beschikken al wel over gegevens over de kwantiteit, en we gaan ervan uit dat docenten en gemeenten bij ons terugkomen als/omdat de kwaliteit van de programma’s goed is, maar daarnaast is (meer) wetenschappelijk onderzoek naar de kwaliteit van de programma’s wenselijk. Een ambitie is om samen met universiteiten een gedegen, longitudinale panelstudie uit te voeren naar de politieke socialisatie van jongeren zo tussen 10 en 20 jaar. Het idee is dat je een groep jongeren volgt in hun politieke socialisatieproces, om zo beter zicht te*

krijgen op mogelijke interventies, en de succes- en faalfactoren daarvan. Maar zo'n onderzoek is meer dan een projectje van ProDemos, maar we zien wel mogelijkheden om dat idee een zetje te geven door het bij NRO of NWO aan te kaarten. Ook vanuit het perspectief van burgerschapseducatie is het zinvol om beter weten hoe politieke socialisatie werkt: dat kan ook voor de inrichting van het onderwijs interessante inzichten opleveren, over bijvoorbeeld de plek van het vak maatschappijleer in het curriculum, en de vraag of dat niet eerder in de schoolloopbaan zou moeten."

5 Conclusies en aanbevelingen

De hoofdvraag van het onderzoek luidde:

In hoeverre zijn de activiteiten van ProDemos doeltreffend en doelmatig?

Op basis van de verzamelde informatie is de evaluatie op beide aspecten positief: de activiteiten die ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat, uitvoert zijn zowel doeltreffend als doelmatig vanuit het oogpunt van de geformuleerde doelen en doelgroepen.

5.1 Doeltreffendheid

De doelen van ProDemos zijn: het overdragen van kennis over de kernwaarden en instituties van de democratische rechtsstaat, het vergroten van vaardigheden om deel te nemen aan democratische processen en het bevorderen van daadwerkelijke politieke en maatschappelijke participatie. Deze doelen zijn vastgelegd in de statuten en projectbeschrijving. Daarbij wordt een duidelijke keuze aangegeven voor een accent op educatieve activiteiten voor jonge Nederlandse burgers, naast andere doelgroepen zoals algemeen publiek, professionals en inburgeraars. Verder gelden 'maatschappelijk en politiek actieven' als kleinere, maar essentiële doelgroepen voor het realiseren van de doelstellingen. De activiteiten en producten van ProDemos kunnen dus als 'doeltreffend' worden gezien wanneer zij herkenbaar gericht zijn op educatie en participatie van burgers, en met name van jongeren, op het gebied van de democratie en de rechtsstaat. De brede verzameling activiteiten en producten die is opgebouwd in de afgelopen vijf jaar sluit goed aan bij deze doelen en doelgroepen. Zo is er een

uitgebreid aanbod aan programma's voor scholen, zowel in Den Haag op en rond het Binnenhof en in het ProDemos-gebouw, als in samenwerking met zo'n 100 gemeenten (en een aantal provincies) via gastlessen, een democratiespel, jeugd- en kindergemeenteraden. Voor volwassenen zijn er rondleidingen op het Binnenhof en activiteiten zoals collegereeksen en debatten in Den Haag, en programma's 'op locatie'. Een belangrijk onderdeel van het aanbod voor volwassenen zijn de cursussen 'Politiek Actief' die worden verzorgd met ruim 70 gemeenten. De cursus richt zich op mensen die meer willen weten over de lokale politiek en/of die overwegen daarin een actieve rol te gaan spelen, bijvoorbeeld als lid van de gemeenteraad of een steunfractie. Naast de activiteiten is er ook veel online informatie beschikbaar via de website, en zijn er diverse materialen, zoals een StickerStemWijzer (die kan worden ingezet tijdens evenementen), onderwijskranten en lesbrieven, en is er de Stemwijzer die veel belangstelling heeft.

De activiteiten en producten zijn afgestemd op de verschillende doelgroepen, verschillende leeftijden en niveaus. Zo zijn er aparte (deel)programma's en opdrachten voor leerlingen uit het basisonderwijs, het vmbo, mbo of vwo, en is er een specifiek, laagdrempelig aanbod voor 'moeilijk bereikbare groepen' in de eigen omgeving onder de titel 'ProDemos schuift aan.'

Inhoudelijk is het ene programma sterker gericht op het ervaren en overdragen van de manier waarop de Nederlandse democratische rechtsstaat werkt, en het andere meer op het bevorderen van (het enthousiasme voor) daadwerkelijke participatie. De reikwijdte van dat tweede doel loopt van 'voorlichting over hoe je kunt stemmen bij verkiezingen' (voor verstandelijk beperkte doelgroepen in wooncentra) tot een cursus voor startende raadsleden en leden van de Provinciale Staten.

Samengevat voldoet het aanbod van activiteiten en producten van ProDemos geheel aan de vereisten voor 'doeltreffendheid.'

5.2 Doelmatigheid

Als prestatie-indicatoren voor doelmatigheid zijn in de projectbeschrijving uit 2009 drie onderwerpen aangegeven: bereik, waardering en opbrengsten in de zin van kennis over en participatie in de democratische rechtsstaat.

Uit de gegevens over het *bereik* blijkt dat alle beoogde doelgroepen worden bereikt en dat inderdaad scholieren daarin het grootste aandeel vormen. In 2015 zijn zo'n 85.000 leerlingen ontvangen in Den Haag, daarnaast namen

ruim 31.000 leerlingen deel aan activiteiten op locatie. Dat is respectievelijk een verdubbeling en een verviervoudiging van het aantal leerlingen dat in 2011 werd bereikt. Ook het aantal volwassenen, professionals en ‘moeilijk bereikbaren’ is sterk toegenomen, en ook voor deze groepen was de groei relatief het grootst bij de activiteiten op locatie, al blijft het bereik in Den Haag ruim vier keer zo groot.

De meest succesvolle programma's zijn:

- ProDemos Binnenhof voor scholen (inclusief een aantal keuzeonderdelen bij ProDemos)
- Democracy (dat momenteel wordt uitgevoerd op scholen in zo'n 100 gemeenten)
- De rechtbankbezoeken (via het boekingssysteem op de website van ProDemos)
- de cursus Politiek Actief (die in ruim 70 gemeenten wordt aangeboden)
- het programma 'ProDemos schuift aan' (dat het afgelopen jaar ruim 100 keer plaatsvond)

Overigens worden ook de debat- en collegereeksen in Den Haag, en de docentendagen goed bezocht, maar dat gaat om wat kleinere doelgroepen.

De *waardering* voor de activiteiten en producten is hoog, bij alle betrokkenen, zowel de beleidsmakers, als de verschillende groepen stakeholders. Er is veel waardering voor de breedte en de kwaliteit van het aanbod. Dat geldt voor de programma's voor volwassenen en het sterkst voor de interactieve, educatieve programma's voor jongeren. Een sterk punt is de authenticiteit: het écht beleven van de politiek (in Den Haag), en het ontmoeten van politici (of rechters), en het zelf ervaren. Ook het enthousiasme en de flexibiliteit van de begeleiders en de goede toegankelijkheid van het aanbod zijn sterke punten die uit de interviews met beleidsmakers, docenten, gemeenten/provincies en samenwerkingspartners naar voren komen.

Opbrengsten zoals ze beoogd worden met de oprichting van een Huis voor democratie en rechtsstaat, zijn in het algemeen moeilijk meetbaar. Ook wanneer aangesloten wordt bij de indicatoren uit de projectbeschrijving: (a) kennis van de democratische rechtsstaat en (b) participatie aan instellingen die samenhangen met het functioneren van de democratie, blijft het lastig om te beoordelen in hoeverre ProDemos erin is geslaagd deze doelstellingen te

realiseren. In beide gevallen is dat lastig omdat dergelijke opbrengsten zelden of nooit direct gekoppeld kunnen worden aan de deelname aan één activiteit. Wel is er voor drie van de programma's van ProDemos een effectonderzoek uitgevoerd, dat gaat om: Politiek Actief (voor volwassenen), en Politiek en DemocratieLAB voor jongeren. Alle drie de onderzochte programma's blijken bij te dragen aan de kennis over politiek.

- De cursus Politiek Actief heeft bovendien een positief effect op het vertrouwen dat deelnemers hebben in de lokale politiek, op hun participatie-intentie en hun politiek zelfvertrouwen.
- Het programma Politiek blijkt eveneens te zorgen voor meer politiek zelfvertrouwen (in de zin van 'ik heb de mogelijkheid om invloed uit te oefenen) bij scholieren.
- En het DemocratieLAB draagt in positieve zin bij aan de stem- en participatie-intentie van leerlingen.

Samengevat voldoen de activiteiten en producten van ProDemos ook aan de eisen van doeltreffendheid, met de kanttekening dat het moeilijk blijft om de daadwerkelijke opbrengsten aan te tonen voor het brede doel dat aan het Huis voor democratie en rechtsstaat is meegegeven.

5.3 Belemmerende factoren en risico's

In het onderzoek zijn enkele mogelijk-belemmerende factoren naar voren gekomen. De belangrijkste belemmerende factor uit de beginfase was de te krappe en niet voor groepen geschikte huisvesting. Dat probleem is inmiddels voor een groot deel opgelost: er zijn inmiddels meerdere verdiepingen beschikbaar gekomen en verbouwd in het pand aan de Hofweg. De locatie, tegenover het Binnenhof, is goed en er is inmiddels een soort 'VVV-functie voor de democratische rechtsstaat' ontstaan.

Voor het bereiken van scholieren zijn er drie belemmeringen: voor een deel van de scholen is de reisafstand (te) groot, en de ontvangstcapaciteit van het Binnenhof laat nauwelijks ruimte voor verdere groei van het aantal deelnemers, en in de toekomst is ook de renovatie van het Binnenhof, waarbij de Eerste en Tweede Kamer elders ondergebracht gaan worden, een mogelijk probleem.

In de eerste vijf jaren was de financiële basis weliswaar stabiel, maar sterk afhankelijk van de subsidie vanuit het ministerie van BZK. Om die reden is, op advies van de Visitatiecommissie uit 2014, gezocht naar uitbreiding van de inkomstenbronnen. Enerzijds is dat gebeurd via een structurele financiële bijdrage vanuit de Tweede Kamer voor het uitvoeren van de informatieve en educatieve taken van die kamer, anderzijds is ProDemos op zich naar meer externe opdrachtgevers, zoals andere departementen, meer gemeenten en provincies, en het uitbouwen van de samenwerkingsrelaties. In het overzicht van inkomstenbronnen is echter ook zichtbaar dat, ondanks die inspanningen, de inkomsten uit externe projecten blijven schommelen rond een percentage van 20%.

In de samenwerking met gemeenten, en wellicht ook met scholen moet tot slot ook voldoende ingespeeld - blijven- worden op de wens aan de kant van degenen die gebruikmaken van het activiteiten aanbod, om regelmatig te vernieuwen. Dat betekent dat de inspanningen om contacten 'in het land' te leggen, ook voortdurend onderhoud en peilen van behoeften zullen blijven vragen.

5.4 Adviezen en ambities

Met het oog op de toekomst van ProDemos zijn een aantal ambities en adviezen geformuleerd, die we hieronder heel kort weergeven.

1. Doorgaan op de ingeslagen weg, met behoud van de huidige goede kwaliteit en visie!
2. Verder uitbouwen van het aanbod 'op locatie':
 - a. voor jongeren, waar de reisafstand voor scholen soms een probleem vormt (en om groepen in de lagere niveaus van vmbo en mbo beter te bereiken)
 - b. voor volwassenen, vanuit een breed perspectief van 'stimuleren tot participatie in de lokale politiek'
 - c. door een rol in te nemen in actuele en urgente discussies, en daarbij meer de heftiek op te zoeken van wat er speelt in de samenleving
 - d. via een voortrekkersrol voor het thema democratische rechtsstaat in de kring van debatcentra (het gezamenlijk programmeren van actuele thema's zorgt voor meer reuring en publiciteit)

- e. door het uitbouwen van de contacten met rechtbanken
- 3. Werken aan meer zichtbaarheid en meer landelijke bekendheid (buiten Den Haag en de Randstad)
- 4. Verder verbreden van de samenwerkingsrelaties (en 'vooruitgeschoven posten'), bijvoorbeeld met gemeenten en provincies als mogelijke opdrachtgevers (inclusief de uitvoering van burgerschapseducatie voor vluchtelingen en nieuwkomers)
- 5. Blijven vernieuwen:
 - a. inhoudelijk via aandacht voor actuele thema's, het thema rechtsstaat, Europa etc.
 - b. in de formats en vormgeving van activiteiten,
 - c. in het gebruik van moderne technieken zoals apps.
- 6. Via samenwerking met universiteiten verdiepen van het inzicht in politieke socialisatieprocessen van jongeren, om daarmee nog betere programma's te kunnen ontwikkelen, en in 'wat werkt' voor volwassenen met interesse in de politiek om hen tot daadwerkelijke actieve participatie te brengen.
- 7. Onderzoek (laten) uitvoeren naar de effecten van specifieke programma's, voor verschillende doelgroepen, en zo mogelijk ook: naar de impact van het aanbod op langere termijn.

Literatuur

- Al Salman, Y. (2016). *De effecten van de cursus Politiek Actief van ProDemos*. Den Haag: ProDemos.
- Al Salman, Y. (2016). *De politiek dichtbij. Over manieren waarop gemeenten burgers betrekken bij de representatieve democratie*. Den Haag: ProDemos.
- Bos, D. (2014). *Monitor Burgerparticipatie 2013. Een inventarisatie van gemeentelijk beleid en activiteiten op het gebied van burgerparticipatie*. Den Haag: ProDemos
- Commissie Uitdragen kernwaarden van de rechtsstaat (2008). *Onverschilligheid is geen optie. De rechtsstaat maken we samen*. Den Haag.
- Domingo, A. (2016). *Monitor Burgerparticipatie 2016*. Den Haag: ProDemos.
- Houwelingen, P. van, Boele, A. & Dekker, P. (2014). *Burgermacht op eigen kracht? Een brede verkenning van ontwikkelingen in burgerparticipatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kamerstukken:
- Blg - 43 586 Statuten
 - Kst - 31 475-1 (Huis voor democratie en rechtsstaat)
 - Kst - 31 475-1-1b (bijlage)
 - Kst - 31 475-6 (Huis voor democratie en rechtsstaat)
 - Kst - 33 609 (Motie Heijnen)
 - Kst - 34 293-19 (Renovatie Binnenhof)
 - Brief EHJ/KV-cw/8 (januari 2016, ivm renovatie Binnenhof)
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2009). Projectbeschrijving Huis voor democratie en rechtsstaat (versie 5.6, 6 maart 2009). Den Haag: BZK.
- Peeters, B. (2012). *Burgerparticipatie in de lokale politiek. Een inventarisatie van gemeentelijk beleid en activiteiten op het gebied van burgerparticipatie*. Den Haag: ProDemos.
- ProDemos (2011, 2012, 2013, 2014, 2015) Jaarrekeningen en Jaarverslagen.
- ProDemos Huis voor democratie en rechtsstaat (2014). Activiteitenprogramma 2015. Den Haag: ProDemos.

- ProDemos (z.j.) *Binnenhof voor scholen. Handleiding dagprogramma Politiek voor vo en mbo*. Den Haag: ProDemos.
- ProDemos (2016). *Enquêteresultaten ProDemos Binnenhof voor scholieren 2015-2016*. Den Haag: ProDemos.
- ProDemos (2012). *Rapport onderzoek bezoekers Bezoekerscentrum ProDemos*. Den Haag: ProDemos.
- Subsidieregeling ProDemos: <http://wetten.overheid.nl/BWBR0033558/2013-07-01> (geraadpleegd op 18 oktober 2016).
- Verbeek, J. (2012). *Het creëren van begrip en draagvlak bij scholieren voor Nederlandse politiek en democratie. Effectiviteitsonderzoek van het programma 'Politiek' van het project De Haagse Tribune op vmbo-scholieren*. Leiden: Universiteit Leiden, Faculteit Sociale Wetenschappen, Politicologie.
- Verbeek, J. (2015). *De effecten van het DemocratieLAB*. Den Haag: ProDemos.
- Visitatiecommissie ProDemos (2014). *Visitatie ProDemos, Eindrapport juli 2014*. Den Haag.

Bijlagen

Bijlage 1

Overzicht van geraadpleegde respondenten

BZK

Mo Derraz (senior beleidsmedewerker Directie Democratie en Burgerschap en portefeuillehouder ProDemos)

Hella van de Velde (kennisadviseur Directie Democratie en Burgerschap)

Maarten Prinsen, programmamanager en betrokken bij de voorbereiding van de oprichting van Prodemos, Huis voor de democratie en rechtsstaat.

V&J

Suzanne van Melis (strategisch raadadviseur Directie wetgeving en juridische zaken)

Daphne de Groot (raadadviseur)

ProDemos

Eddy Habben Jansen (directeur)

Ernst Spek (hoofd dienst 'Educatie')

Roelof Martens (hoofd dienst 'Op locatie').

Docenten

Floor van den Akker (docent geschiedenis, VO Rodenborch College, Rosmalen)

Riemer Bouwmeester (docent maatschappijleer en geschiedenis, Waldheim-mavo, Baarn)

Sjef Damhuis (docent geschiedenis en maatschappijleer, CSG Eekeringe, Steenwijk)
Saskia Hakkaart (docent maatschappijleer, Stedelijk gymnasium Leiden)
Jacob Hoefnagel (docent maatschappijleer, Jacobus Fruytier SG, Uddel)
Marcel Janse (leraar, Odyzee vso Kloetinge, Kloetinge)
Ahmet Kemalolu (docent, Roc Landstede, Salland)
Marjolein Kips (docent maatschappijleer, Vakcollege ISW Hoge Woerd, Naaldwijk)
Marlies Meijer (docent, Praktijkschool de Einder, Den Haag)
Hinke Mul (docent maatschappijleer en maatschappijwetenschappen, Het Twickelcollege, Hengelo)
Edwold Rossen (docent, ROC Nijmegen, Nijmegen)
Dilek Semur (docent maatschappijleer, Huygens College, Amsterdam)

Medewerkers van gemeenten en provincies

Roger van den Akker (raadsgriffier, gemeente Oss)
Joke van der Plas (plaatsvervangend griffier, raadsadviseur, gemeente Hollands Kroon)
Eefje Rolsma (statenadviseur communicatie, Provinciale Staten van Brabant)
Anton Stapelkamp (burgemeester Kapelle)
Jolanda Wuisman (communicatiemedewerker) en Anneloes Wepster (raadsgriffier, gemeente Dordrecht)

Samenwerkingsrelaties

Pieter-Bas Beekman (hoofd communicatie Raad van State)
Liesbeth Weijs (manager Stichting Montesquieu, directeur Parlementair Documentatiecentrum)
Lisette Mattaar (directeur Humanity House)
Cristian van Emden (hoofd onderzoek en communicatie, Nationaal Comité 4 en 5 mei)
Herman Meijer (programmeur Felix Meritis)
Joop van den Berg (voorzitter Vrienden van het Huis voor Democratie en Rechtsstaat)
Alet van Leeuwen (projectleider netwerk burgerschap MBO-Raad)

Recent uitgegeven rapporten Kohnstamm Instituut

- 958 Heemskerk, I.M.C.C., Sligte, H.
Versterking handelingsbekwaamheid docenten.
- 957 Schenke, W. & Heemskerk, I.M.C.C.
VO-opleidingsscholen: de meerwaarde van praktijkgericht onderzoek.
- 956 Heemskerk, I.M.C.C. & Schenke, W.
Kennisonwikkeling en kennisdeling met leerKRACHT.
- 955 Hollenberg, J., Keuning, J., Meijer, J.
Keuzewijzer. Plannen van leerroutes in het PO en S(B)O.
- 953 Ledoux, G.
Stand van zaken Evaluatie Passend Onderwijs.
Deel 1: Beginsituatie en vooruitblik.
- 952 Heim, M., Ledoux, G., Elshof, D., Karssen, M.
Ingeslagen paden. De samenwerkingsverbanden Passend Onderwijs en hun
nieuwe procedures voor de toewijzing van onderwijsondersteuning.
Eenmeting 2016.
- 951 Pre-COOL consortium.
Ontwikkeling van kinderen en relatie met kwaliteit van voorschoolse
instellingen. Resultaten uit het pre-COOL cohortonderzoek.
- 950 Voogt, J., Sligte, H.W., Beemt, A. van den, Braak, J. van, Aesaert, K.
E-didactiek. Welke ict-applicaties gebruiken leraren en waarom?
- 949 Regtvoort, A., Elshof, D., Emmelot, Y., Ledoux, G.
Peil. onderwijs Kunstzinnige oriëntatie. Primair onderwijs 2015-2016.
Technisch rapport Veldwerk bij de scholen.
- 948 Schenke, W., Heemskerk, I.M.C.C., Lockhorst, D., Oomens, M., m.m.v. van Loon-
Dijkers, A.L.C., Felix, C., Pater, C.J, & van Aarsen, E.
Monitor Professionele ontwikkeling schoolleiders VO 2014-2015.
- 947 Redactie: Leseman, P., Veen, A.
Ontwikkeling van kinderen en relatie met kwaliteit van voorschoolse
instellingen. Resultaten uit het pre-COOL cohortonderzoek.

Deze rapporten zijn te bestellen via: secr@kohnstamm.uva.nl

Voor meer informatie, zie; <http://www.kohnstammstituut.uva.nl>

Kohnstamm Instituut UVA bv
Postbus 94208
1090 GE Amsterdam
T 020 525 1201
www.kohnstamminstituut.uva.nl